

การศึกษาจุดยืนแบบพหุนิยมทางศาสนาของพุทธศาสนิกชน

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปรัชญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ (ศาสนาเปรียบเทียบ)
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล

พ.ศ. 2554

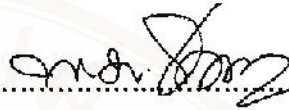
ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยมหิดล

Copyright by Mahidol University

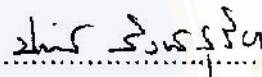
วิทยานิพนธ์

เรื่อง

การศึกษาจุดยืนแบบพหุนิยมทางศาสนาของพุทธทาสภิกขุ

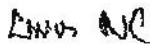
พระมหาอคิเรก เทพนม
ผู้วิจัย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ปกรณ์ สิงห์สุริยา, อ.ค.
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ปรีชา สุวรรณบุบผา,
Ph.D.
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม

ศาสตราจารย์เรรอง มไหสวรริยะ,
พ.บ., ว.ว. ออร์โทปิดิกส์
คณบดี
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล

อาจารย์วุฒินันท์ กันทะเตียน, พธ.ค.
ประธานหลักสูตร
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ
คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
มหาวิทยาลัยมหิดล

วิทยานิพนธ์

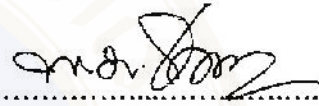
เรื่อง

การศึกษาจุดยืนแบบพหุนิยมทางศาสนาของพุทธทาสภิกขุ

ได้รับการพิจารณาให้ผ่านเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

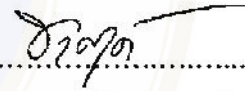
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศาสนาศาสตร์เปรียบเทียบ)

วันที่ 9 พฤษภาคม พ.ศ. 2554

พระมหาอดิเรก เทพนม

ผู้วิจัย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชาญณรงค์ บุญหนุน, อ.ค.

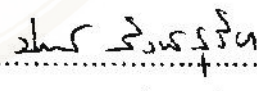
ประธานกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ปรีชา สุวรรณบุษผา,

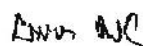
Ph.D.

กรรมการสอบวิทยานิพนธ์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ปกรณ์ สิงห์สุริยา, อ.ค.

กรรมการสอบวิทยานิพนธ์

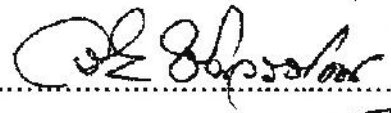

ศาสตราจารย์บรรจง มไหสวริยะ,

พ.บ., ว.ว. ออร์โทปิดิกส์

คณบดี

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล

รองศาสตราจารย์วิชา ชินวรรณ, Ph.D.

คณบดี

คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

มหาวิทยาลัยมหิดล

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จลงได้ด้วยความกรุณาและความช่วยเหลืออย่างดียิ่งจาก คณาจารย์ผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์ ผู้วิจัยขอขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ปรกรณ์ สิงห์สุริยา เป็นอย่างสูงที่กรุณาเป็นประธานควบคุมวิทยานิพนธ์ และขอขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ปาริชาติ สุวรรณบุบผา อาจารย์ที่ปรึกษาทั้งสองท่านที่ให้คำปรึกษาและข้อคิดอันเป็นประโยชน์ยิ่ง ต่อผู้วิจัย ทำให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น และขอขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชาญ ณรงค์บุญหนู ที่กรุณาเป็นกรรมการสอบป้องกันวิทยานิพนธ์ ซึ่งได้ให้ข้อเสนอแนะอันมีค่า ทำให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่บัณฑิตของสถาบันฯ และเจ้าหน้าที่ห้องสมุดสถาบันทุกท่านที่ให้ความช่วยเหลือและรับการรบกวนจากผู้วิจัยด้วยดีตลอดมา

ขอขอบพระคุณทุกท่านที่เป็นกำลังใจสำคัญที่ทำให้วิทยานิพนธ์สำเร็จลงได้ด้วยดี อัน ได้แก่ พระครูธาวรรภาณจนกิตติ์(เจ้าอาวาสวัดท่าเรือ)ช่วยเหลือเรื่องทุนการศึกษา และคอยเป็น กำลังใจในยามที่ท้อแท้ เพื่อนนักศึกษาศาสนาเปรียบเทียบ รุ่นปีพ.ศ. 2549 ทุกคน และกำลังใจที่สำคัญที่สุด ที่ทำให้ผู้วิจัยมุ่งมั่นในการทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ คือ สมาชิกทุกคนในครอบครัว “เทพ นม” ผู้วิจัยหวังเป็นอย่างยิ่งว่าวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านทุกท่าน และหาก วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีข้อผิดพลาด หรือข้อบกพร่องประการใด ผู้วิจัยขอน้อมรับไว้เพื่อนำไปแก้ไข ในโอกาสต่อไป

พระมหาดิเรก เทพนม

การศึกษาจุดยืนแบบพหุนิยมทางศาสนาของพุทธทาสภิกขุ

A STUDY OF BUDDHADASA BHIKKHU'S RELIGIOUS PLURALIST STANCE

พระมหาดิเรก เทพนม 4937663 SHCR/M

ศศ.ม. (ศาสนาเปรียบเทียบ)

คณะกรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ : ปกรณ์ สิงห์สุริยา, อ.ค., ปรีชาต สุวรรณบุปผา, Ph.D.,
ชาญณรงค์ บุญหนุน, อ.ค.

บทคัดย่อ

การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ ศึกษาสำรวจผลงานต่างๆ ของพุทธทาสภิกขุในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับความจริงของคำสอนของศาสนาต่างๆ และเพื่อศึกษาจุดยืนของท่านพุทธทาสว่าเป็นแนวคิดเชิงผูกขาด แนวคิดเชิงควบรวม หรือพหุนิยม การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) เน้นการสำรวจผลงานต่างๆ ของพุทธทาสภิกขุในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับความจริงของคำสอนของศาสนาต่างๆ โดยนำเสนอผลการศึกษาเชิงพรรณนา จากนั้นจึงอภิปรายผลเพื่อหาข้อสรุปเกี่ยวกับจุดยืนของพุทธทาสภิกขุว่าเป็นแบบใด ข้อมูลศึกษาจากเอกสารปฐมภูมิ ได้แก่ งานเขียนของพุทธทาสภิกขุ และเอกสารทุติยภูมิ ได้แก่ เอกสาร ตำรา งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดเรื่องการมองศาสนาอื่นของท่านพุทธทาสในช่วงแรกของการเผยแพร่คำสอนของท่านจะเป็นไปในลักษณะแบ่งแยก อย่างไรก็ตาม คาดว่าหลังจากที่ท่านพิจารณาเห็นว่าไม่เกิดประโยชน์ต่อการเผยแพร่ศาสนา เพราะการมองว่าใครดีกว่าใครทำให้เกิดการขัดแย้งระหว่างศาสนา จุดยืนของท่านจึงเปลี่ยนไป มองเห็นว่าศาสนาอื่นก็มีส่วนที่ดี แต่ที่ดีที่สุดคือศาสนาพุทธ ซึ่งก็เป็นแนวคิดแบบควบรวม หลังจากปณิธาน 3 ประการ ท่านก็เปลี่ยนแนวคิดที่จะมาหาจุดเชื่อมโยงระหว่างศาสนาก็พบว่าทุกศาสนามีลักษณะเหมือนกันคือการเปลี่ยนจากการเอาตัวเองเป็นศูนย์กลางสู่การเอาความจริงเป็นศูนย์กลางซึ่งแต่ละศาสนาจะเรียกความจริงว่าอะไรก็ตามแต่ก็ขึ้นอยู่กับภาษาของศาสนา เครื่องมือที่จะนำมาใช้เป็นจุดเชื่อมโยงความเข้าใจคำสอนระหว่างศาสนาของท่านก็คือแนวคิดเรื่องภาษาคน ภาษาธรรม ซึ่งพอจะสรุปได้ว่า ท้ายที่สุดท่านมีแนวคิดแบบพหุนิยม

คำสำคัญ : พุทธทาส/ ทัศนะแบบควบรวม/ ทัศนะแบบพหุนิยม

84หน้า

A STUDY OF BUDDHADASA BHIKKHU'S RELIGIOUS PLURALIST STANCE

PHRAMAHA ADIREK TEPPANOM 4937663 SHCR/M

M.A. (COMPARATIVE RELIGION)

THESIS ADVISORY COMMITTEE : PAKORN SINGSURIYA, Ph.D., PARICHAD
SUWANPUPPHA, Ph.D., CHANNARONG BUNNUN, Ph.D.

ABSTRACT

This documentary research aims 1) to survey Buddhadasa Bhikkhu's various works focusing on those involving with the truth of the teachings of different religions, and 2) to study whether Buddhadasa Bhikkhu's stance can be classified as exclusivism, inclusivism, or pluralism. Buddhadasa Bhikkhu's various works are primary sources while related journal articles, books, and research are secondary sources.

Buddhadasa Bhikkhu's view of other religions in the early periods of his instruction can be classified as exclusivism. However, when he saw that it was not beneficial for religious propagation due to the fact that conflicts could arise if one religion viewed themselves as better than others, his stance changed. He turned to an inclusivist view that other religions also have their good points but the best religion is Buddhism. After his three vows, Buddhadasa Bhikkhu tried to find out the commonality between religions. He found that all religions were the same in that they helped their believers to change from being self-centered to being truth-centered. This truth may be differently named depending on different religious languages. To explain how every religion can teach the same truth despite their apparently different teachings, Buddhadasa Bhikkhu developed a theory of human and dharmic languages. It can be concluded that Buddhadasa Bhikkhu thereby endorsed pluralism.

KEY WORDS: BUDDHADASA / INCLUSIVISM / PLURALISM

84 pages

สารบัญ

	หน้า
กิตติกรรมประกาศ	ค
บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
สารบัญตาราง	ช
บทที่ 1 บทนำ	1
บทที่ 2 ทบทวนวรรณกรรม	5
บทที่ 3 การสำรวจงานนิพนธ์ของท่านพุทธทาสเกี่ยวกับท่าทีที่มีต่อศาสนาอื่น	12
3.1 แนวคิดเชิงผูกขาด	12
3.2 แนวคิดเชิงควรวรวม	20
3.3 แนวความคิดพหุนิยมทางศาสนา	30
บทที่ 4 การอภิปรายผล	52
บทที่ 5 สรุปการวิจัยและข้อเสนอแนะ	59
บทสรุปแบบสมบูรณภาษาไทย	63
บทสรุปแบบสมบูรณภาษาอังกฤษ	73
บรรณานุกรม	81
ประวัติผู้วิจัย	84

สารบัญตาราง

ตาราง		หน้า
3.1	หนังสือที่แสดงทัศนคติทางศาสนาของท่านพุทธทาส	45
3.2	หนังสือที่สะท้อนจุดยืนตามแนวคิดเชิงผูกขาด	49
3.3	หนังสือที่สะท้อนจุดยืนตามแนวคิดเชิงควรวม	49
3.4	หนังสือที่สะท้อนจุดยืนตามแนวคิดพหุนิยม	50
3.5	เปรียบเทียบจุดยืนตามระยะเวลาต่างๆ	51
3.6	เปรียบเทียบจุดยืนตามจำนวนเล่ม	51

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พุทธศาสนิกชนเป็นพระภิกษุไทยที่มีการเผยแพร่ผลงานทางศาสนา มาก ชาวไทย และชาวต่างชาติให้ความสนใจในคำสอนท่านอยู่ไม่น้อย ถือว่าเป็นนักการศาสนาที่สำคัญของพระพุทธศาสนาท่านหนึ่งก็ว่าได้ ด้วยบุคลิกและนิสัยของท่านที่สนใจใฝ่หาความรู้ทางธรรมะตลอดเวลา ไม่เฉพาะแต่พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท หรือหินยาน แต่ครอบคลุมไปถึงพระพุทธศาสนา แบบมหายาน และศาสนาอื่น เช่น คริสต์ อิสลาม ฮินดู ลิกซ์ เป็นต้น จากความรู้ที่กว้างขวาง และลึกซึ้ง นี้เอง ทำให้ท่านสามารถประยุกต์ วิเคราะห์สอน และปฏิบัติธรรมะได้อย่างหลากหลาย ให้คนได้เลือกปฏิบัติ ให้สอดคล้องกับพื้นความรู้และอุปนิสัยของตนได้ โดยไม่จำกัดชนชั้นเชื้อชาติ และศาสนา เพราะท่านเชื่อว่า มนุษย์ทุกคนก็คือ เพื่อน ร่วม เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกันหมดทั้งสิ้น และหัวใจของทุกศาสนาก็มีคุณค่าร่วมกันประการหนึ่ง คือ ต้องการ ให้คน พ้นจากความทุกข์ และเข้าถึงความดีอันสูงสุด ดังนั้นตลอดชีวิตของท่าน ได้ทั้งคำสอนที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคำสอนทางศาสนาอยู่มาก

ด้วยความเปิดกว้างต่อศาสนาอื่นๆ ทำให้เป็นที่สนใจศึกษากันในวงวิชาการ และในด้านหนึ่ง มักมีข้อสรุปว่าท่านพุทธศาสนิกชนมีจุดยืนแบบพหุนิยม (เช่น ในการศึกษาของ นภาเดช กาญจะ, 2539) แนวคิดเรื่องพหุนิยมคืออะไร พหุนิยมเป็นจุดยืนหนึ่งต่อคำถามเกี่ยวกับความจริงของศาสนา โดยเฉพาะในบริบทที่พบว่าศาสนามีหลากหลาย จอห์น ฮิก (John Hick, 1985:153) เป็นนักปรัชญาคนสำคัญที่อธิบายจุดยืนต่างๆ ต่อคำถามเกี่ยวกับความจริงของศาสนาดังกล่าว ซึ่งมีอยู่ 3 จุดยืน คือ

1. แนวคิดเชิงผูกขาด (Exclusivism) ได้แก่แนวคิดที่ว่ามีศาสนาอยู่เพียงศาสนาเดียวเท่านั้นที่มีคำสอนที่ถูกต้อง เป็นจริง ศาสนานิกชนที่มีความเชื่อและปฏิบัติตามสามารถรอด หรือหลุดพ้นจากความทุกข์ได้ ส่วนคนกลุ่มอื่นหรือศาสนาอื่นก็อยู่นอกเหนือจากทางรอด หรือหลุดพ้นจากความทุกข์ได้

2. แนวคิดเชิงควรวรวม (Inclusivism) ได้แก่แนวคิด มีเพียงศาสนาเดียวที่สามารถ

เข้าถึงความเป็นจริงสูงสุด แต่ศาสนาอื่น ๆ ที่เหลือก็เข้าถึงความเป็นจริงได้เช่นกัน เพียงแต่ว่าความเป็นจริงที่ศาสนาเหล่านี้เข้าถึงนั้นเป็นเพียงบางส่วน ไม่ใช่ความเป็นจริงสูงสุด

3. พหุนิยม (Pluralism) ได้แก่ แนวคิดที่เห็นว่าฐานะของศาสนาต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งศาสนาที่เป็นกระแสหลักอย่างศาสนาพุทธ คริสต์ อิสลาม ฮินดู ฯลฯ สามารถเข้าถึงความจริงได้เท่ากันเพราะ ฮิกิให้เหตุผลว่า “ทุกศาสนามีส่วนที่คล้ายกันคือการเปลี่ยนจากเอาตัวเองเป็นศูนย์กลางไปสู่การเอาความจริงเป็นศูนย์กลาง”

ท่านพุทธทาสมีจุดยืนแบบพหุนิยมจริงหรือไม่ หากศึกษาจากผลงานของท่านพุทธทาสก็จะพบว่าบางแห่งมีลักษณะเป็นพหุนิยมทางศาสนา เช่น

“สรุปแล้ว ธรรม ก็หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นทั้งตัวเหตุตัวผล ปรากฏการณ์ต่างๆ และตัวคำสอนเพื่อการปฏิบัติให้ลุถึงผล ทั้งสิ่งที่มีรูป และไม่มีรูป ธรรมมีความหมายกว้างมาก และส่วนหนึ่งก็มีความหมายเท่ากับคำว่า God หรือ ะโฮวา อ้าหล่า หรือพรหม อิศวร นารายณ์ ใน ศาสนาฮินดู ที่แยกพระเจ้าออกเป็น 3 ก็เป็นการแยกหน้าที่ให้ต่างกัน เท่านั้น เมื่อเมื่อพูดถึงส่วนรวมแล้ว พระเจ้าของทุกศาสนากับธรรมะในปริยายหนึ่ง ก็มีหน้าที่อย่างเดียวกัน”

(พุทธทาสภิกขุ, 2519 : 283)

อย่างไรก็ตาม ดูเหมือนว่าในที่อื่นๆ ในงานนิพนธ์ของท่านพุทธทาส อาจพบแนวคิดเชิงควมรวมได้ เนื่องจากเนื้อหาสะท้อนมุมมองว่าศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่ถูกต้องที่สุด และตีความศาสนาอื่นเข้าสู่โครงสร้างของศาสนาพุทธ เช่น

“พุทธศาสนาเป็นศาสนาชั้นยอดสุดของศาสนาทั้งปวง...ศาสนาทั้งหลาย สอนไปจบอยู่ที่มีตัวตนอันเป็นนิรันดรถาวร มีตัวตนอันเป็นนิรันดรถาวร อยู่แน่นอนแหละ ยกเลิกไม่ได้ ไปสูงสุดอยู่ที่มีตัวตน เป็นอาตมันที่ถาวร เป็นพระเจ้าที่ถาวร เป็นพรหมที่ถาวร เป็นอะไรก็ตามแต่ พุทธศาสนา จะสอนเลขนั้นขึ้นไป เป็นความว่าง ว่างจากตัวตน แม้ว่าจะอยู่นิรันดร หรือจะดีกว่าใคร เท่าไหร่ก็ตามเถอะ มันก็ว่างว่างจากความหมายแห่งตัวตน”

(พุทธทาสภิกขุ, 2545 : 402)

เนื่องจากพหุนิยมทางศาสนาเป็นประเด็นสำคัญในสังคมไทยปัจจุบันที่กำลังตระหนักถึงความหลากหลายทางศาสนา ประกอบกับคณูปการของท่านพุทธทาสที่มีส่วนสำคัญในการชี้นำความคิดของหมู่ปัญญาชน และงานที่ได้เผยแพร่ไว้เป็นมรดกทางธรรมยังได้รับความนิยมนิยมสนใจทราบ

เท่าทุกวันนี้ งานวิจัยนี้จึงประสงค์จะศึกษาเพื่อพิจารณาจุดยืนที่ชัดเจนของท่านพุทธทาสในประเด็นนี้อีกครั้งหนึ่ง

1.2 วัตถุประสงค์ในการวิจัย

1. เพื่อศึกษาสำรวจผลงานต่างๆ ของพุทธทาสภิกขุในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับความจริงของคำสอนของศาสนาต่างๆ
2. เพื่อศึกษาจุดยืนของท่านพุทธทาสว่าเป็นแนวคิดเชิงผูกขาด แนวคิดเชิงควมรวมหรือพหุนิยม

1.3 ขอบเขตและวิธีการดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) เน้นการสำรวจผลงานต่างๆ ของพุทธทาสภิกขุในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับความจริงของคำสอนของศาสนาต่างๆ โดยนำเสนอผลการศึกษาเชิงพรรณนา จากนั้นจึงอภิปรายผลเพื่อหาข้อสรุปเกี่ยวกับจุดยืนของพุทธทาสภิกขุว่าเป็นแนวคิดเชิงผูกขาด แนวคิดเชิงควมรวม หรือพหุนิยม ข้อมูลศึกษาจากเอกสารปฐมภูมิ ได้แก่ งานเขียนของพุทธทาสภิกขุ และเอกสารทุติยภูมิ ได้แก่ เอกสาร ตำรา งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1.4 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เห็นภาพรวมผลงานต่างๆ ของพุทธทาสภิกขุในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับความจริงของคำสอนของศาสนาต่าง
2. เข้าใจจุดยืนของท่านพุทธทาสในความสัมพันธ์กับแนวคิดเชิงผูกขาด แนวคิดเชิงควมรวมหรือพหุนิยม
3. เป็นประโยชน์ในการอ้างอิงและค้นคว้าต่อไป

1.5 คำจำกัดความที่ใช้ในงานวิจัย

แนวคิดเชิงผูกขาด (Exclusivism) หมายถึง แนวคิดที่เห็นว่าศาสนาอยู่เพียงศาสนาเดียวเท่านั้นที่มีคำสอนที่ถูกต้อง

แนวคิดเชิงควรรวม (Inclusivism) หมายถึง แนวคิดที่เห็นว่าศาสนาทุกศาสนาสามารถเข้าถึงความจริงได้บางส่วน แต่มีเพียงศาสนาเดียวที่สามารถเข้าถึงความเป็นจริงสูงสุด

พหุนิยม (Pluralism) หมายถึง แนวคิดที่เห็นว่าศาสนาต่าง ๆ ทุกศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งศาสนาที่เป็นกระแสหลักอย่างศาสนาพุทธ คริสต์ อิสลาม ฮินดู ฯลฯ สามารถเข้าถึงความจริงได้เท่าเทียมกัน

บทที่ 2

ทบทวนวรรณกรรม

2.1 จุดยืนเกี่ยวกับความจริงของศาสนาอันหลากหลาย

ในการศึกษาวิจัยนี้ ได้ใช้กรอบทฤษฎีในทัศนะทางศาสนาของ จอห์น อิก เป็นหลัก ซึ่งแนวคิดในการมองศาสนาอื่นนี้เดิมทีเป็นของศาสนาคริสต์ที่มีต่อศาสนาอื่นที่ถูกแบ่งโดย คานท์ เวลล์ สมิท และจอห์น อิก ก็นำมาประยุกต์ใช้เป็นสากลว่าศาสนามีทัศนคติที่มองต่อกัน ซึ่งมีอยู่ 3 ทัศนะ

1.แนวคิดเชิงผูกขาด (Exclusivism) คือความเห็นที่ทางรอดหรือความหลุดพ้นมีเฉพาะอยู่ศาสนาเดียวเท่านั้น ส่วนคำสอนในศาสนาอื่นเป็นคำสอนที่ไม่ถูกต้อง และไม่สามารถนำไปสู่ความพ้นทุกข์ได้ ดังนั้นคำสอนที่จะนำไปสู่ทางหลุดพ้นก็จำกัดอยู่แก่คนในกลุ่มเดียวนั้น ส่วนคนกลุ่มอื่นหรือศาสนาอื่นก็อยู่นอกเหนือจากทางรอด (Hick, 1985: 150) หรือจะกล่าวในลักษณะหนึ่งได้ว่า ไม่มีความจริงนอกศาสนาที่ตนนับถืออยู่ เช่นในศาสนาคริสต์เคยกล่าวไว้ว่า ไม่มีความจริงนอกคริสตจักร ในคำว่าทางรอด มักจะหมายความว่า เป็นหนทางเพื่อที่จะกลายเป็นคริสต์เท่านั้น เนื้อความประเภทแนวคิดเชิงผูกขาด มักปรากฏอยู่ในศาสนาคริสต์ช่วงแรกๆ และศาสนาต่าง ๆ ทั่วโลกเช่น

นอกคริสตจักร ไม่มีทางรอด เพราะทางรอดอยู่ในศาสนจักร

(Outside the Church there is no salvation , because salvation is the Church)

(G. Florovsky, 1985 : 53)

2. แนวคิดเชิงควรวม (Inclusivism) เป็นแนวคิดที่มีความเห็นว่าศาสนาทุกศาสนามีคำสอนที่ถูกต้อง และสามารถเข้าถึงความจริงได้ทั้งนั้น แต่ถูกต้องและเข้าถึงความจริงได้เพียงบางส่วน มีเพียงศาสนาเดียวเท่านั้นที่ถูกต้องที่สุด แนวคิดดั้งเดิมที่เป็นของศาสนาคริสต์ที่มีความเห็นว่า “การยอมรับว่าทางรอดเป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชีวิตของมนุษย์ไม่ได้เกิดเฉพาะชาวคริสต์เท่านั้น แต่มีอยู่ในภายในเนื้อหาคำสอนของศาสนาใหญ่ๆ ทั่วโลก ซึ่งเห็นว่าเพราะการแผ่ไปจากพระคุณ (Grace) ของพระเจ้า” (Hick, 1985:152) ซึ่งมาประยุกต์ได้แก่ทัศนะที่ไม่ได้ปฏิเสธความจริง

ของศาสนาอื่นเสียทีเดียว อันต่างไปจากทัศนะแรก ทัศนะนี้เห็นว่า ถึงแม้จะมีเพียงศาสนาเดียวที่สามารถเข้าถึงความเป็นจริงสูงสุด แต่ศาสนาอื่น ๆ ที่เหลือก็เข้าถึงความเป็นจริงได้เช่นกัน เพียงแต่ว่าความเป็นจริงที่ศาสนาเหล่านี้เข้าถึงนั้นเป็นเพียงบางส่วน ไม่ใช่ความเป็นจริงสูงสุด

แนวคิดเชิงควรวรรวมเปรียบเสมือนแนวคิดที่อยู่ตรงกลางระหว่าง แนวคิดเชิงผูกขาด และพหุนิยม เพราะเป็นการยอมรับการมีอยู่ของศาสนาอื่นเพียงแต่ไม่ได้ค่าของความจริงอันสูงสุดเท่ากับศาสนาของตนเท่านั้น หรือในแนวคิดของนักการศาสนาบางคนที่มีแนวคิดเชิงควรวรรวม อาจมองอีกมุมหนึ่งศาสนาอื่น ๆ นั้น เป็นส่วนหนึ่งของศาสนาของตน ฉะนั้น จึงสามารถเข้าถึงความจริงได้แก่เพียงบางส่วนเท่านั้น เช่น คาล ราห์เนอร์ นักวิชาการทางศาสนาคริสต์ ที่มีความเห็นว่า “ทุกคนเป็นคริสต์ทั้งหมดแม้แต่นับถือศาสนาอื่น เพราะพระคุณ (Grace) ของพระเจ้าได้ปกคลุมมนุษย์บนโลกทั้งหมด” (Hick, 1985: 153)

3. พหุนิยม (Pluralism) ได้แก่ ทัศนะที่เห็นว่าฐานะของศาสนาต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งศาสนาที่เป็นกระแสหลักอย่างศาสนาพุทธ คริสต์ อิสลาม ฮินดู ฯลฯ ต่างก็เป็นจริงด้วยกันทั้งสิ้น และยอมรับการมีอยู่ของศาสนาเหล่านี้ในฐานะที่เท่าเทียมกัน อีกให้เหตุผลว่า “ทุกศาสนามีองค์ประกอบร่วมกันคือสามารถเปลี่ยนบุคคลจากที่เอาตัวเองเป็นศูนย์กลาง ไปสู่การเอาความเป็นจริงเป็นศูนย์กลาง และนี่ก็คือเครื่องแสดงว่าคำสอนของศาสนาเหล่านี้ต่างก็จริงทั้งสิ้น (Hick, 1985:153)

2.2 ทัศนะเกี่ยวกับจุดยืนของท่านพุทธทาส

สมภาร พรหมทา ได้ให้ความเห็นว่า ท่านพุทธทาสภิกขุมีแนวคิดทางศาสนาแบบพหุนิยมโดยยกประเด็นเรื่องพระเจ้าที่เป็นนามธรรม เหมือนกับกฎธรรมชาติในศาสนาพุทธ เหมือนกันในหน้าที่และคุณสมบัติ ดังนั้นสุดท้ายแล้วศาสนาต่างๆก็สอนสิ่งเดียวกัน แต่ที่มองว่าแตกต่างกันเป็นเรื่องภาษา และวัฒนธรรม ท่านได้เสนอแนวคิดให้นับถือศาสนาในลักษณะที่ปราศจากศาสนา คือไม่ยึดกรอบอยู่ในคัมภีร์ศาสนาแต่ให้มองเนื้อแท้คือตัวธรรมที่มีลักษณะอย่างเดียวกันซึ่งสมภารเห็นว่า

“การตีความของท่านพุทธทาสนี้ทำให้เกิดพัฒนาการในเรื่องการเข้าใจคำสอนของศาสนาไปอีกขั้นหนึ่ง คือขั้นที่เลยไปจากขั้น Inclusivism ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ... ขั้นที่ว่านี้นักปรัชญาผู้เสนอความคิดเรียกว่าขั้น Pluralism...ความจริงอย่างที่ท่าน

พุทธทาสเสนอนั้นเป็นความจริงในความหมายเดิม ดังนั้นเวลาที่ท่านพุทธทาสกล่าวว่ศาสนาทั้งหลายสอนความจริงเหมือนกันเพราะในท้ายที่สุดแล้วศาสนาทั้งหลายก็สอนสิ่งเดียวกันแต่ใช้คำสำหรับเรียกหรือสื่อสารต่างกันเท่านั้นเอง... ท่านจึงได้เสนอความคิดในการนับถือศาสนาที่สูงไปจากขั้นที่คนทั่วไปเข้าใจอยู่ ท่านเรียกขั้นนี้ว่า “ขั้นปราศจากศาสนา” อันหมายถึงความมีจิตใจที่เห็นว่าการยึดอยู่ในกรอบของศาสนาคนเท่านั้นจะยังเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาจริยธรรมในใจที่ลึกซึ้ง”

(สมภาร พรมทา, 2549 : 121,124)

สมภารยังมีความเห็นต่อประเด็นเรื่อง “ขั้นปราศจากศาสนา” ของท่านพุทธทาสว่า “ถ้ามนุษย์เข้าใจคำสอนทางศาสนาตามตัวอักษร เป็นเรื่องยุ่งยากและวุ่นวานเป็นอย่างมากที่จะยอมรับว่าสิ่งที่ศาสนาในศาสนาหนึ่งสอนจะตรงกับสิ่งที่ศาสนาของผู้อื่นสอน และมองว่าท่านพุทธทาสเองก็เข้าใจปัญหานี้ ท่านจึงได้เสนอความคิดว่าศาสนาต่างจะทำเทียมกันเมื่อการนับถือศาสนาที่สูงไปจากขั้นที่คนทั่วไปเข้าใจอยู่ ท่านเรียกขั้นนี้ว่า “ขั้นปราศจากศาสนา” อันหมายถึงเปลี่ยนจิตใจที่ยังยึดอยู่ในกรอบของศาสนาคนเท่านั้น ว่าเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาจริยธรรมในใจที่ ”(สมภาร พรมทา, 2549 : 121,124) ซึ่งเป็นแนวคิดแบบพหุนิยมเพราะเห็นว่าทุกศาสนาทำเทียมกัน

งานวิจัยของนภเดช กาญจนะเรื่อง พหุนิยมทางศาสนาของจอห์น ฮิก กับปัญหาเกี่ยวกับความเป็นจริง มีความเห็นว่าท่านพุทธทาสเป็นพหุนิยม เพราะมีแนวคิดคล้ายกับจอห์น ฮิก ในประเด็นเรื่องการเปลี่ยนผ่านจากตนเองเป็นศูนย์กลางไปสู่ความจริงเป็นศูนย์กลาง โดยใช้เครื่องมือในการเชื่อมแนวคิดคือ ภาษาคน ภาษาธรรม โดยที่ภาษาธรรมบ่งถึงความจริง แต่ภาษาคนได้บ่งถึงความจริง ดังนั้นแนวคิดหนึ่งจึงสอดคล้องกับอีกที่ว่า เปลี่ยนเอาตนเองเป็นศูนย์กลางไปสู่เอาความจริงเป็นศูนย์กลาง หรือจากที่ไม่เคยเปิดรับความเป็นจริงอันสูงสุดในศาสนาไปสู่การเปิดรับความเป็นจริงสูงสุดในศาสนา ซึ่งภาษาธรรมเป็นไปตามเกณฑ์ดังกล่าว ขณะที่ภาษาคนไม่เป็นไปตามเกณฑ์นั้น เพราะเป็นเพียงกระบวนทัศน์หนึ่งที่ไม่บ่งถึงความจริง

อีกประเด็นหนึ่งที่สามารถช่วยให้เชื่อมโยงท่านพุทธทาสกับฮิกได้ก็คือ เรื่องภาษาศาสนา ซึ่งเห็นว่าภาษาศาสนาในแต่ละศาสนาต่างๆ ในโลก ไม่อาจบอกได้ว่าศาสนาใดมีระดับของความเป็นจริงมากกว่าศาสนาใด แต่บ่งถึงความจริงสูงสุดในทุกศาสนาว่าเป็นหนึ่งเดียวกันคือเป็นเอกภาวะ แต่ของท่านพุทธทาสจะมีเพิ่มเติมว่า ภาษาขึ้นกับมโนทัศน์วัฒนธรรมของแต่ละสังคม นั่นคือภาษาคนแตกต่างกันไปในแต่ละศาสนา ทำให้ขัดแย้งกันเนื่องจากกรอบมโนทัศน์ที่ใช้ตีความแตกต่างกัน และไม่เป็นระดับภาษาธรรมและนภเดช กาญจนะ มีความเห็นว่า

“สิ่งที่อีกเห็นตรงกับท่านพุทธทาสอย่างชัดเจน คือทั้งคู่มองเห็นว่าภาษาศาสนาอ้างถึงภาวะความเป็นจริง โดยมีความเป็นจริงทางศาสนารองรับภาษาศาสนาอยู่...ยอมรับความแตกต่างต่างกันของศาสนาแต่ละศาสนา ส่วนความเป็นจริงทางศาสนาเป็นเอกภาวะ”

(นภาเดช กาญจนะ, 2539 : 54)

ส่วนภาษาธรรมช่วยเปลี่ยนจากเอาตนเองเป็นศูนย์กลาง ไปสู่เอาความจริงเป็นศูนย์กลาง เพราะภาษาธรรมไม่ยึดติดกับวิถีปฏิบัติโดยไม่ตีความตามคำสอนในศาสนาแต่ละศาสนาเท่านั้น เพราะภาษาธรรมในความหมายของท่านพุทธทาสคือการเปลี่ยนจากอัตตาไปสู่อนัตตา (เปลี่ยนจากเอาตนเองเป็นศูนย์กลาง ไปสู่เอาความจริงเป็นศูนย์กลาง)

จากงานวิจัยของพระมหาสมบุรณ์เซน สนิทปัญญา เรื่องการศึกษาวิเคราะห์ห่มโนทัศน์เรื่องพระเจ้าในวรรณคดีของท่านพุทธทาสภิกขุ พบว่าแนวคิดของท่านพุทธทาสมีลักษณะเป็นพหุนิยม โดยมองที่ประเด็นของจุดมุ่งหมายของศาสนาให้เหตุผลว่า เพราะท่านพุทธทาสเชื่อว่าทุกศาสนาล้วนแต่มีจุดมุ่งหมายที่เหมือนกันคือสองอย่างหลักๆ คือ ช่วยแก้ความทุกข์ให้มนุษย์และสอนไม่ให้เห็นแก่ตัว คือทำลายความเห็นแก่ตัว แม้ในโลกเราจะมีศาสนาหลายศาสนา แต่ทุกศาสนาล้วนมีจุดมุ่งหมายทั้งสองอย่างเหมือนกันดังนี้ ท่านกล่าวว่าศาสนาทุกศาสนาเปรียบเหมือนโรงพยาบาลของโลกมีหน้าที่ดับทุกข์ให้มนุษย์เหมือนกัน และพระมหาสมบุรณ์เซน มีความเห็นว่าการศึกษางานของท่านพุทธทาสภิกขุในประเด็นเรื่องทัศนคติต่อศาสนาอื่นให้ถ่องแท้ต้องเข้าใจในปรัชญาของท่านเสียก่อน

ประเด็นต่อมาคือเห็นว่าท่านพุทธทาสมีแนวคิดในการเห็นศาสนาว่าจุดหมายปลายทางที่ตรงกันหมดทุกศาสนา แต่เรียกชื่อต่างกัน เช่นเห็นว่าพระเจ้าเทียบเท่ากับพระนิพพาน เพราะพระเจ้ากับนิพพานเป็นสิ่งที่สูงสุดในศาสนาเช่นเดียวกัน และทั้งสองอย่างมีคุณสมบัติช่วยให้รอดจากกิเลส ความทุกข์ และปัญหาต่างๆ การได้อยู่กับพระเจ้าเป็นจุดหมายที่ไร้ทุกข์เป็นสุขชั่ววันรันดร์ การเข้าพระนิพพานก็คือการสิ้นทุกข์ทั้งมวล

พระมหาสมบุรณ์เซน สนิทปัญญา เห็นว่าถึงแม้ว่าการตีความของท่านพุทธทาสภิกขุจะไม่ตรงกับคัมภีร์ของนิกายหรือศาสนานั้นๆ ตามที่คนในแต่ละศาสนานั้นๆ เข้าใจกัน แต่ก็ถือว่าไม่ใช่ประเด็นใหญ่โตอะไร เพราะจุดมุ่งหมายหลักของท่านเพื่อสร้างสันติภาพให้แก่ชาวโลกโดยพยายามที่จะเชื่อมโยงศาสนาต่างๆ ให้เข้ากันได้

งานวิจัยของศิริพงษ์ ทองมีมาเรื่องแนวคิดเรื่อง “พระเจ้า” ของท่านพุทธทาส :

กรณีศึกษาเปรียบเทียบทัศนะของนักวิชาการชาวพุทธและชาวคริสต์ไทย และพุทธศาสนิกชนกับ คริสต์ศาสนิกชนไทยในเขตกรุงเทพมหานครสรุปว่าท่านพุทธทาสเป็นพหุนิยมว่า

“ในส่วนของท่านพุทธทาสภิกขุ ต่อประเด็นดังกล่าวนี้เบื้องต้น พิจารณาจากทัศนะในเรื่องความจริงซึ่งเป็นฐานรองรับหลักคำสอนใน ศาสนา ท่านพุทธทาสภิกขุมีทัศนะแบบพหุนิยม...

(ศิริพงษ์ ทองมีมา, 2543 :39)

ซึ่งศิริพงษ์ ยกประเด็นเรื่องทัศนะในเรื่องความจริงซึ่งเป็นฐานรองรับคำสอนในศาสนา ของท่านพุทธทาสภิกขุสนับสนุน คือเห็นว่าท่านพุทธทาสสนับสนุนว่าความจริงที่อยู่เบื้องหลังของแต่ละ ศาสนาเป็นสิ่งเดียวกัน ประเด็นนี้เป็นประเด็นเดียวกับของนภาคช กาญจนะ ที่เห็นว่าท่านพุทธ ทาสมองความจริงทางศาสนาแบบเอกภาวะ คือเห็นว่าทุกศาสนาอ้างถึงความจริงอันเดียวกัน แต่ แตกต่างกันในรูปแบบที่นำเสนอ นั่นก็คือ ภาษา และวัฒนธรรม

ประเด็นต่อมาคือประเด็นเรื่องมนุษย์กับภาวะความเป็นจริงที่เห็นว่าท่านพุทธทาสได้ อธิบายอธิบายเรื่องนี้เชื่อมโยงกับเรื่องความหมายของธรรม ใน 4 ความหมาย ซึ่งถ้าใช้ความหมายทั้ง 4 ความหมายนี้แล้วทุกศาสนาก็สงเคราะห์หลงอยู่ใน 4 ความหมายนี้ ประเด็นนี้ก็สนับสนุนประเด็นที่ แล้วว่าโดยเนื้อแท้แล้วศาสนาทุกศาสนามีสาระธรรมอันเดียวกัน

สุดท้ายความเห็นที่เป็นการต่อยอดทัศนะแบบพหุนิยมทางศาสนา (Religious Pluralism) ของท่านพุทธทาสภิกขุคือประเด็นเรื่องการยอมรับถึงการมีอยู่อย่างหลากหลายของ ศาสนา ยกประเด็นว่าท่านพุทธทาสเห็นว่าโลกต้องมีหลายศาสนาให้เหมาะกับกาลเวลาภูมิประเทศ วัฒนธรรมที่แตกต่างกัน แต่ก็มุ่งสู่วัตถุประสงค์เดียวกันคือกำจัดทุกข์ให้แก่มวลมนุษย์ นั่นก็แสดงว่า ศาสนาหนึ่งอาจเหมาะกับคนกลุ่มหนึ่ง และในช่วงเวลาหนึ่งด้วย ไม่เหมาะกับคนกลุ่มอื่นตามสภาพ ภูมิประเทศที่แตกต่างออกไป และไม่เหมาะกับบางกาลเวลาด้วย

สรุปว่ามีนักวิชาการหลายท่านที่มีความเห็นว่าท่านพุทธทาสภิกขุมีทัศนะทางศาสนา แบบพหุนิยมโดยให้ความเห็นไว้ดังนี้

สมภาร พรหมทาเห็นว่าท่านพุทธทาสภิกขุมีทัศนะแบบพหุนิยมโดยมีประเด็น สนับสนุนดังนี้

1. เห็นว่าท่านพุทธทาสภิกขุแบ่งโลกเป็นสองแบบ คือโลกแบบที่สอนเรื่องพระเจ้ากับ โลกที่ไม่ได้สอนเรื่องพระเจ้า และโลกที่สอนเรื่องพระเจ้านี้ 2 แบบ คือแบบที่มีตัวตน และแบบที่ไม่มี

ตัวตน พระเจ้าแบบ ไม่มีตัวตนเป็นแนวคิดที่เข้าได้กับแนวคิดเรื่องกฎธรรมชาติในศาสนาพุทธ

2. เห็นว่าที่ท่านพุทธทาสเห็นว่าศาสนาทุกศาสนาเหมือนกันคือสามารถนำพาชีวิตผู้ที่เชื่อเช่นนั้นไปสู่จุดหมายปลายทางที่ศาสนาต้องการได้

นภาเดช กาญจนะ เห็นว่าท่านพุทธทาสภิกขุมีทัศนะแบบพหุนิยม โดยมีประเด็นสนับสนุนดังนี้

1. เห็นว่าท่านพุทธภิกขุมีทัศนะแบบพหุนิยมเพราะมีแนวคิดคล้ายกับจอห์น ฮิก ก็มองว่าศาสนาทุกศาสนาเปลี่ยนจากการเอาตนเองเป็นศูนย์กลางไปสู่เอาความจริงเป็นศูนย์กลาง

2. เห็นว่าท่านพุทธทาสสนับสนุนประเด็นเรื่องความจริงเป็นเอกภาวะ ดังนั้นทุกศาสนาต่างสอนความจริงในเรื่องเดียวกันแต่ต่างกันในรูปแบบคือวัฒนธรรมและภาษา

พระมหาบุรณฺเชน สนิทปุญฺโญ เห็นว่าท่านพุทธทาสภิกขุมีทัศนะแบบพหุนิยม โดยมีประเด็นสนับสนุนดังนี้

1. เห็นว่าท่านพุทธทาสภิกขุมองว่าศาสนาทั้งหลายเท่าเทียมกันเพราะมีความมุ่งหมายเดียวกัน ความมุ่งหมายนั้นก็คือ ต้องการให้มนุษย์ได้รับสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้รับ คือความรอด หรือหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง

2. เห็นว่าท่านพุทธทาสภิกขุมองว่าศาสนาทั้งหลายเท่าเทียมกันเพราะเพราะมีจุดมุ่งหมายเดียวกันนั่นก็คือ มุ่งให้มนุษย์ทำลายความเห็นแก่ตัว

3. เห็นว่าท่านพุทธทาสภิกขุเมองว่าศาสนาทั้งหลายเท่าเทียมกันเพราะความเห็นว่าคุณจุดหมายปลายทางของทุกศาสนา หรือผลลัพธ์คือให้ผู้นับถือพ้นจากทุกข์

ศิริพงษ์ ทองมีมา เห็นว่าท่านพุทธทาสภิกขุมีทัศนะแบบพหุนิยม โดยมีประเด็นสนับสนุนดังนี้

1. เห็นว่าท่านพุทธทาสภิกขุมีลักษณะเป็นพหุนิยมทางศาสนา แบบเอกภาวะเพราะมีหลายแห่งที่ท่านกล่าวถึงว่ามีความจริงซึ่งเป็นฐานรองรับคำสอนในศาสนาอันเดียวกัน

2. เห็นว่าท่านพุทธทาสกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับความเป็นจริง โดยท่านได้อธิบายเชื่อมโยงให้เห็นเอาไว้ในความหมายของธรรม ซึ่งมีทั้งหมด 4 ความหมาย

3. เห็นว่าท่านพุทธทาสสนับสนุนทุกศาสนาว่าเท่ากันเพราะท่านเสนอหลัก หรือข้อ

ยื่นข้อตรวจสอบความเหมือนหรือแตกต่างกัน

4. เห็นว่าท่านพุทธทาสภิกขุยอมรับการมีอยู่อย่างหลากหลายของศาสนา เห็นว่าโลกนี้
ต้องมีศาสนาที่หลากหลายแตกต่างกัน

บทที่ 3

การสำรวจงานนิพนธ์ของท่านพุทธทาสเกี่ยวกับท่าทีที่มีต่อศาสนาอื่น

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อเพื่อศึกษาสำรวจผลงานต่างๆ ของพุทธทาสภิกขุในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับความจริงของคำสอนของศาสนาต่างๆ โดยมีเป้าหมายสูงสุดเพื่อศึกษาจุดยืนของท่านพุทธทาสว่าเป็นแนวคิดเชิงผูกขาด แนวคิดเชิงควมรวม หรือพหุนิยม บทนี้เป็นการสำรวจงานนิพนธ์ต่างๆ ของท่านพุทธทาส โดยนำเสนอข้อมูลที่ได้เป็นหมวดๆ ได้แก่ แนวคิดเชิงผูกขาด แนวคิดเชิงควมรวม และพหุนิยม โดยจะนำเสนอเรียงตามลำดับเวลาเพื่อให้เห็นถึงพัฒนาการดังนี้

3.1 แนวคิดเชิงผูกขาด

แนวคิดเชิงผูกขาดมีไม่มาก สามารถพบช่วงต้นๆของการเผยแผ่เท่านั้น ต่อไปจะขอนำเนื้อความที่มีลักษณะแนวคิดเชิงผูกขาดมาแบ่งตามระยะเวลาดังนี้

พ.ศ.2482

จากหนังสือ “ปัญหาเกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้า กรรม-อนัตตา” ซึ่งเผยแผ่ในปีพ.ศ. 2493 จุดประสงค์เบื้องต้นคือต้องการตอบคำถามบาทหลวงชื่อว่า ยอนหัน อุลลิอานาที่เขียนจดหมายมาถามเรื่องปัญหาเกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้า ถามก็ตอบเพียงสั้นต่อมาบาทหลวงก็เขียนจดหมายกลับมาว่า ท่านพุทธทาสภิกขุตอบสั้นไปเข้าใจไม่ทั่วถึง ท่านพุทธทาสภิกขุจึงตอบใหม่อีกครั้ง และเป็นการตอบกว้างๆสำหรับทุกคนและนำมาพิมพ์เป็นหนังสือตัวอย่างเนื้อความในหนังสือว่าดังนี้

“เป็นเรื่องสำหรับสอนคนในสมัยที่ยังหลับหูหลับตา ต่อความรู้เรื่องความเป็นมาของโลก หรือสอนเด็กๆ แต่ความจริงพระเป็นเจ้าเป็นเพียงกฎธรรมชาติที่บังคับตัวธรรมชาติอยู่แล้ว ความก็จะลงกันได้ เพราะตัวพระเป็นเจ้าก็คือตัวสภาพของความไม่รู้ (อวิชชา) ในฐานะเป็นผู้สร้างสรรค์สิ่งในโลกรู้ขึ้น, และคือตัวกฎแห่งกรรม และความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตัวเอง (กัมมัตสกต) ในฐานะเป็นผู้ลงโทษและให้

รางวัลแก่ผู้ทำดีทำชั่ว พระเป็นเจ้าคือตัวอวิชา และกฎแห่งกรรม
รวมกันนั่นเอง”

(พุทธทาสิกขุ, 2482 : 14)

ข้อความนี้สะท้อนแนวคิดเชิงผูกขาดที่ไม่ยอมรับพระเจ้าว่าเป็นสิ่งที่ช่วยให้พ้นทุกข์ การสอนเรื่องพระเจ้าเป็นสิ่งที่เอาไว้อสอนเด็กหรือสอนคนทิ้งมกาย เพราะเปรียบเทียบพระเจ้าเท่ากับอวิชา และกฎแห่งกรรม คำว่าอวิชา ในความหมายทางศาสนาพุทธ หมายถึงสภาพความโง่เขลาเพราะปราศจากความรู้โดยประการทั้งปวง เพราะถ้าไม่โง่จะสร้างสิ่งสิ่งทั้งหลายมาให้ยุ่งยากทำไม สร้างหนุมาน แล้วต้องมาสร้างแมวกินหนู สร้างคนมาเพื่อเกิด แก่ เจ็บ ตาย ฉลาดแล้วทำไมไม่สร้างแต่สิ่งดีๆ ที่สวยงาม เป็นสุข โลกทั้งโลกจะได้บูชา และอีกความหมายหนึ่งหมายถึงกฎแห่งกรรมในศาสนาพุทธ หมายถึงสิ่งที่เราต้องให้หลุดพ้นจากซึ่งสภาวะกรรมเหล่านี้ันตรงข้ามกับนิพพานอันเป็นความสิ้นทุกข์อย่างหมดจดในศาสนาพุทธ ดังนั้นเนื้อความนี้ก็บ่งบอกเป็นนัยว่าศาสนาที่มีพระเจ้าเป็นศาสนาที่นำไปสู่ความพ้นทุกข์ไม่ได้

“ตามลัทธิของผู้ถือในพระเป็นเจ้าทุกๆ ลัทธิถือว่า พระผู้เป็นเจ้าเป็นผู้สร้างโลก ความทุกข์เกิดจากการที่มนุษย์ทำผิดประสงค์ของพระเป็นเจ้า และมนุษย์เจริญชีวิตอยู่ในโลกเพื่อให้ถูกพระทัยของพระเป็นเจ้า แล้วมีการเข้าร่วมกับพระเป็นเจ้าเป็นจุดหมายปลายทาง แต่ถ้าวางเพลิงด้วยสายตาของพุทธบริษัทหรือตามพระพุทธรูปแล้ว ปัญหาทั้งหมดนี้ไม่อาจเนื่องกันไปหมด เพราะว่าไม่มีพระเป็นเจ้า โลกไม่เกี่ยวกับพระเป็นเจ้าผู้สร้างชนิดที่เป็นบุคคลในนิยายของฝ่ายที่เชื่อเช่นนั้น ความทุกข์ของโลกมาจากความโง่เขลาของโลกเอง และจากธรรมชาติล้วนๆ ก็มี ไม่เกี่ยวกับพระเป็นเจ้า และตามอุดมคติแห่งพุทธศาสนา...จุดหมายปลายทางของมนุษย์คือ ความหลุดพ้นจากปวงทุกข์นั่นเอง”

(พุทธทาสิกขุ, 2482 : 13)

ปฏิเสธโดยตรงเลยว่าโลกไม่เกี่ยวกับพระเจ้า ไม่มีสิ่งที่จะมาดลบันดาลให้ได้รับความทุกข์นอกจากความโง่เขลา หรืออวิชาของโลกเอง มีความหมายว่าถ้าจะเปรียบพระเจ้ายกเท่ากับอวิชาของศาสนาพุทธนั่นเอง ในสายตาของศาสนาพุทธเรื่องนี้ไม่อาจเนื่องกันหมด หมายถึงไม่เป็นเหตุและเป็นผล หรือไม่เกี่ยวเนื่องกัน เพราะพระเจ้าไม่ใช่สิ่งที่สูงส่งที่สามารถช่วยให้โลกพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงได้ และอุดมคติของศาสนาพุทธความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงคงจะมีแต่ในศาสนา

พุทธท่านั้นที่สอนเรื่องธรรมชาติล้วนๆ ซึ่งตกอยู่ในเรื่องอันเป็นเหตุเป็นผลกัน และศาสนาพุทธท่านั้นที่จะสอนให้คนหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ตั้งนั้นท่านจึงสรุปให้สั้นว่า

“สรุปความอย่างกะทัดรัดที่สุด ก็เป็นอันกล่าวได้สั้นๆ และ
คำเดียวว่าพระเป็นเจ้าผู้สร้างคืออวิชา หรือสภาพแห่งความไม่รู้
หรือปราศจากความรู้แจ้งในตัวเอง”

(พุทธทาสภิกขุ, 2482 : 19)

ท่านต้องการอธิบายให้ชัดเจนเกี่ยวกับเรื่องพระเจ้าจึงได้เขียนเป็นหนังสือเล่มนี้ขึ้น ซึ่งเนื้อความเป็นแนวคิดเชิงผูกขาด เพราะไม่ยอมยอมรับว่าพระเจ้าเป็นสิ่งที่สามารถทำให้พ้นจากทุกข์ได้ ให้ความเห็นว่าเป็นสิ่งที่ทุกคนหลงคิดว่าเป็นพระเจ้านั้นคือ อวิชา และกฎแห่งกรรม ในศาสนาพุทธรวมกัน อวิชา หมายถึง สภาพธรรมชาติของความโง่เขลาโดยประการทั้งปวง เพราะถ้าโง่แล้วจะสร้างสิ่งต่างๆ มาให้ยุ่งยากุ่นวายทำไม เพราะสร้างมนุษย์ขึ้นมาแล้ว ก็ยังสร้างสิ่งชั่วร้าย เช่น ยุง เสือ เป็นต้น รวมไปถึงโรคภัยไข้เจ็บอันร้ายกาจ มาทำร้ายมนุษย์ เพราะถ้าฉลาดแล้ว ถ้าสร้างคนมาทำไมไม่สร้างให้อยู่ดีมีความสุขเล่า โลกเขาจะได้บูชาท่าน ให้เหตุผลว่าแท้จริงแล้วทุกๆ สิ่งที่มีสิ่งอื่นก่อสร้างขึ้นมา นั้น ย่อมมีกฎความจริงประจำอยู่ในตัวของมันเองอย่างเด็ดขาด ถ้าสิ่งใดถ้ามันเคลื่อนไหวปฏิบัติกริยา จักต้องเกิดขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ โดยสมควรแก่การเคลื่อนไหวนั้นๆ และสิ่งนี้ก็คือ กรรม และกฎแห่งกรรม ในศาสนาพุทธนั่นเอง สรุปได้ว่าสิ่งมีชีวิต และสิ่งที่ไม่มีชีวิตต้องตกอยู่ในกฎแห่งกรรม สิ่งใดที่ไม่มีจิต มีกิริยา และปฏิบัติกริยา ส่วนสิ่งใดมีจิต เจตนา ก็มีกรรม และวิบากเป็นไปตามกฎแห่งธรรมชาติเสมอทั้งหมด ความรู้สึกดีหรือชั่วเป็นเรื่องของความโง่เขลาที่เราคิดเอาเอง อีกทั้งความดีและความชั่วยังเป็นอวิชา ความโง่เขลาทั้งสั้น ดังนั้นท่านจึงกล่าวว่า โลกนี้มีได้เกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้าเลย สิ่งที่เราเรียกว่าพระเจ้านั้นคือตัวอวิชา และกฎแห่งกรรมรวมกัน

“เมื่อจิตใจของคนๆ ใด ประกอบด้วยอวิชา หรือความรู้แจ้งอันนี้
แล้วคนผู้นั้นหรือตัวผู้นั้นก็ไม่มี พระผู้เป็นเจ้าสร้างมาก็ไม่มี มีแต่
ธรรมชาติล้วนๆและกฎธรรมชาติต่างๆ ซึ่งสิ่งประจำอยู่กับธรรมชาติ
นั้นๆ อันเรียกว่ากฎแห่งกรรม”

(พุทธทาสภิกขุ, 2482 : 24)

ท่านมีความเห็นว่า ทุกสิ่งทุกอย่างที่พระเจ้าคืออวิชาสร้างขึ้นมานั้น ล้วนตกอยู่ในกฎของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความเป็นทุกข์ และอนัตตา ความไม่มีตัวตน

เพราะมันเป็นธรรมชาติล้วนๆ ที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ทุกสรรพสิ่งในสากลจักรวาลล้วนเกิดมาจากตัววิชาชนิดเดียวกัน ซึ่งเมื่อสาวไปหาเงื่อนไขอีกเท่าไรก็ไม่ถึงที่สุด เพราะเหตุว่าสภาพแห่งความไม่รู้ (Existence of Ignorance) คือธรรมชาติที่แท้จริงของสากลจักรวาล เป็นสิ่งให้กำเนิดมนุษย์และสัตว์ออกมา ฉะนั้น วิชาจึงเป็นปฐมเหตุของทุกสรรพสิ่ง และที่ท่านตีความพระเจ้า คือวิชา พระเจ้าจึงเป็นปรปักษ์ของมนุษย์ เพราะถ้าพระเจ้าเป็นสภาพที่รู้ หรือปัญญา ก็คงไม่สร้างอะไรมาให้วุ่นวายสับสนเป็นแน่

แม้ว่าวิวัฒนาการ (evolution) ของสรรพสิ่งต่างๆ จะมีขึ้น เจริญขึ้น จนเรียกว่ามีอารยธรรม แต่ถ้าสิ่งนั้นไม่เป็นไปเพื่อการรู้แจ้ง และกำจัดทุกข์ให้สิ้นไป ท่านพุทธทาสภิกขุก็ยังมองว่าเป็นวิชาอยู่นั่นเอง สิ่งที่เกิดมานั้นจะคงมดีเลิศประการใด ท่านก็คิดว่ามันก็คือวิชา หาใช่พระพรของพระเจ้าไม่ วิชาจะถูกกำจัดก็ต่อเมื่อทำวิชาให้เกิด โดยรู้แจ้งในสภาวะตามธรรมชาติที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป มองเห็นสรรพสิ่งเป็นเพียงกระแสของธรรมชาติที่เกิดขึ้นตามเหตุและปัจจัย เมื่อจิตของคนประกอบด้วยวิชา หรือความรู้แจ้งแล้ว เป็นการวิวัฒน์จากวิชาสู่วิชา ส่วนพระเจ้าผู้สร้างไม่มี มีแต่ธรรมชาติล้วนๆ และกฎของธรรมที่ประจำอยู่ในธรรมชาตินั้นดังเนื้อความที่ท่านกล่าวว่า

“วิวัฒน์ หรือ Evolution ของสรรพสิ่งต่างๆ ในโลก ที่เราเรียกกันว่า ความเจริญ หรือถึงขีดอารยธรรมในตอนหลังนั้น ถ้ามิใช่เป็นไปเพื่อความรู้จักทุกข์และความดับทุกข์แล้ว ยังจัดเป็นวิชาสิ้น แม้จะเกิดมาสวยงามหรูหราเพียงใด แทนที่จะเป็น “พระของพระเป็นเจ้า” กลับเป็นวิชาอยู่อย่างเดิมนั่นเอง

(พุทธทาสภิกขุ, 2482 : 23)

มีความหมายที่บ่งบอกว่าทุกสิ่งทุกอย่างที่พระเจ้าสร้างขึ้นมากก็เป็นวิชาทั้งนั้น และสิ่งเหล่านี้ก็ตกอยู่ในกฎธรรมชาติของศาสนาพุทธ คือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เป็นธรรมชาติล้วนๆ ตามเหตุตามปัจจัย วิชาจึงเป็นปฐมเหตุของการเกิดของพระสิ่งของท่านพุทธทาสภิกขุตีความในตอนนี่ว่าหมายถึงพระเจ้า

“และที่จริงมันเป็นเพียงแต่ธรรมชาติเสมอกัน เรามักเรียกเอาเองว่า ฝ่ายชั่ว และฝ่ายดี คือเรียกชนิดที่ชอบใจเราว่า ฝ่ายดีหรือบุญเรียกฝ่ายที่ไม่ถูกใจเราว่า บาปหรือชั่ว แล้วก็เลือกต้องการเอาฝ่ายที่ชอบ พยายามสร้างหรืออ่อนน้อม ขอจากพระเป็นเจ้า แล้วแต่ว่าตนมี

ความเชื่อถือในลัทธิอะไรอยู่ แต่เมื่อก้าว ให้ถูกต้องแล้ว ทั้งดีและ
ชั่ว ทั้งบุญและบาปยังเป็นอวิชาด้วยกัน”

(พุทธทาสภิกขุ, 2482 : 25)

เห็นว่าความดีความชั่วนี้เสมอกัน เพราะเป็นเรื่องของอวิชาที่ทำให้มนุษย์หลงคิดอยู่
ไม่สามารถที่จะหลุดจากบ่วงของความทุกข์ได้ และศาสนาทุกศาสนาก็สอนแต่เรื่องให้ทำความดีละ
เว้นจากความชั่ว แม้แต่การอ้อนวอนพระเจ้าเพื่อจะเลื้อยอยู่ฝ่ายดี

“พุทธบริษัทไม่จ้อพระเป็นเจ้าผู้สร้างโลก และควบคุมโลกด้วยอาการ
อย่างนี้ และยิ่งกว่านั้นยังมีอิสรเสรีภาพในการที่จะทำลาย พระเป็นเจ้า
คืออวิชาที่เสียตามความสามารถของตนๆ เห็นตัวของตัณกรรม และ
ผลกรรมเป็นเพียงธรรมชาติอยู่เสมอ”

(พุทธทาสภิกขุ, 2482 : 26)

ตามความเชื่อของศาสนาประเภทเทวนิยมเชื่อว่า พระเจ้าเป็นผู้สร้างโลก แต่
สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้ว พระเจ้าคืออวิชา และกรรมในศาสนาพุทธรวมกัน ที่ท่านกล่าวว่า
พระเจ้าคืออวิชา เพราะสร้างสิ่งทั้งปวงเกิดมาให้ยุ่งยากวุ่นวายไปหมด และสร้างกฎแห่งกรรมใส่
เข้าไปด้วย กฎแห่งกรรมเป็นสิ่งที่แฝงตัวอยู่ในทุกสิ่งทั้งที่มีวิญญูณ และไม่มีวิญญูณ ดังนั้นพระ
เจ้าในความคิดของท่านจึงเป็นธรรมชาติหนึ่งที่ไม่มีตัวตน และอีกประเด็นหนึ่งคือ พระเจ้าคือ
อวิชา เพราะท่านเชื่อว่าทุกอย่างคือธรรมชาติ อยู่ในกฎของธรรมชาติทั้งนั้นเป็นการไม่ยอมรับการ
มีอยู่ของพระเจ้าแบบที่เป็นบุคคลเลย และเห็นว่าศาสนาพุทธที่สอนเรื่องกฎธรรมชาติเท่านั้นถูกต้อง

พ.ศ.2490

จากหนังสือ “ชุมนุมปาฐกถาธรรม ชุดพุทธธรรม” ท่านแสดง ธรรมไว้ ณ สวนโมก
ขผลาราม ปี พ.ศ. 2529 แก่พุทธบริษัททั่วไป มุ่งสอนเรื่องศาสนพุทธเป็นหลักว่า

“กล่าวโดยย่อๆ แล้ว เมื่อเข้าถึงกฎแห่งเหตุผล รู้จักเหตุผลตามหลัก
พุทธหมดแล้ว ความเชื่อในพระผู้เป็นเจ้า เป็นผู้สร้างก็หายไป”

(พุทธทาสภิกขุ, 2529 : 278)

กฎแห่งเหตุผล คือปฏิเสธสมุปปาทเป็นคำสอนตามหลักศาสนาพุทธ ทุกสิ่งทุกอย่างมี
เหตุเป็นแดนเกิดตามธรรมชาติ แต่ในข้อความนี้ปฏิเสธว่าเหตุที่เกิดไม่ใช่มาจากการดลบันดาลของ

พระผู้เป็นเจ้า ปฏิเสธไม่ยอมรับเรื่องพระผู้เป็นเจ้าว่าเป็นสิ่งที่จะช่วยนำพาไปสู่สิ่งที่ถูกต้องได้ เพราะตอนเนื้อความตอนท้ายกล่าวว่าถ้ารู้ถูกต้องแล้ว ความเชื่อในพระเจ้าจะหายไป

“พระผู้เป็นเจ้าที่เขายึดถือนั้น ถ้าจะว่าไปแล้วก็คือความโง่เขลาของจิตใจในขณะหนึ่ง และเราจะสร้างปัญญาขึ้นได้โดยวิถีทาง ที่พระพุทธรเจ้าประทานไว้”

(พุทธทาสภิกขุ, 2529 : 279)

ข้อความนี้กล่าวถึงการยึดถือพระผู้เป็นเจ้าเป็นโง่เขลา หรืออวิชชาของจิต แสดงว่าพระเจ้าไม่ได้มีอยู่จริงเป็นแต่เพียงมโนภาพที่หลงเข้าไปยึดถือเท่านั้นว่าจะช่วยให้หลุดพ้นจากความทุกข์ได้ แต่คำสอนศาสนาพุทธเท่านั้นที่จะช่วยให้เกิดปัญญา และสามารถช่วยให้เราหลุดพ้นจากความทุกข์ได้ เนื้อความนี้ก็ปฏิเสธพระเจ้าว่าไม่มีอยู่จริง

จึงสรุปในแนวคิดเชิงผูกขาดของท่านพุทธทาสภิกขุได้ว่า ในยุคแรกๆ ของการพูดถึงศาสนาอื่น โดยเฉพาะศาสนาประเภทเทวนิยม ซึ่งตรงกันข้ามกับศาสนาพุทธ ท่านก็แสดงความคิดเห็นเหมือนกับความรู้สึกรู้สึกของพุทธศาสนิกชนทั่วไป ซึ่งเห็นว่าศาสนาพุทธถูกต้องเพราะสอนเรื่องกฎของธรรมชาติ

มโนทัศน์เกี่ยวกับศาสนาประเภทเทวนิยม โดยเฉพาะเรื่องพระเจ้า ในงานเขียนบางชิ้นในยุคต้นๆ นี้ เช่นในหนังสือเรื่อง “ปัญหาเกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้า กรรม-อนัตตา” ความคิดของท่านที่ปรากฏอยู่ในหนังสือเล่มนี้ค่อนข้างที่จะปฏิเสธความเชื่อเรื่องพระเจ้าที่เป็นบุคคล หรือในหนังสือเรื่อง “ชุมนุมปาฐกถาธรรม” ท่านก็กล่าวว่า พระเจ้าเป็นเรื่องของความโง่เขลาของจิตในขณะหนึ่ง ถ้าเข้าใจเรื่องหลักของเหตุและผลในศาสนาพุทธ ความเชื่อเรื่องพระเจ้าก็จะหายไปท่านกล่าวว่า

“ตามลัทธิของผู้ถือในพระเจ้าทุกๆ ลัทธิถือว่า พระผู้เป็นเจ้าเป็นผู้สร้างโลก ความทุกข์เกิดจากการที่มนุษย์ทำผิดประสงค์ของพระเจ้า และมนุษย์เจริญอยู่ในโลกเพื่อให้ถูกพระทัยของพระเจ้า แล้วมีการเข้าร่วมกับพระเป็นเจ้าเป็นจุดหมายปลายทาง แต่ถ้าฟังเสียงด้วยสายตาแห่งพุทธบริษัท หรือตามพระพุทธรมติแล้ว ปัญหาทั้งหมดนี้ไม่อาจเนื่องกันไปได้ เพราะไม่มีพระเป็นเจ้า โลกไม่เกี่ยวกับพระเป็นเจ้า ผู้สร้างชนิดที่เป็นบุคคลในนิยายของฝ่ายที่เชื่อเช่นนั้น ความทุกข์ของโลกมาจากความโง่เขลาของโลกเอง และจากธรรมชาติล้วนๆ ก็มี

ไม่เกี่ยวกับพระเป็นเจ้า และตามอุดมคติแห่งพุทธศาสนา...จุดหมาย
ปลายทางของมนุษย์คือ ความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงนั่นเอง”

(พุทธทาสภิกขุ, 2482 : 13)

ท่านมีความเห็นว่าพระเจ้าคือตัวอวิชา หรือความรู้ ที่ได้สร้างสรรค์สิ่งต่างๆ
ขึ้นมาจนวนวายไปหมด ท่านได้กล่าวอีกว่า พอมาเข้าใจในหลักของศาสนาพุทธที่จะทำวิชาความรู้
แจ้งให้เกิดขึ้น หรือพูดง่ายๆ ว่า ทำให้เกิดอิสรภาพที่จะเข้าไปทำลายพระเจ้า คืออวิชาเสีย ด้วย
ความสามารถของตนเอง โดยท่านยกพุทธพจน์มาว่า

“มลทินที่ยิ่งกว่ามลทินนั้นคืออวิชา ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจง
ละมลทินนั้นคือวิชานั้นให้ได้ แล้วเป็นอยู่อย่างปราศจากมลทิน”

(พระไตรปิฎกภาษาบาลี มหาจุฬาทศปิฎก 2500 : 85)

พระเจ้าคืออวิชา จึงสมควรแก่การทำลาย เพื่อทำให้เกิดวิชา คือความรู้แจ้งใน
ธรรมชาติ นำตนเองให้พ้นจากความเห็นผิดต่างๆ เข้าใจธรรมชาติตามความเป็นจริง ดำรงตนอยู่
เหนือความทุกข์ทั้งปวง จนเข้าสู่จุดสูงสุดคือพระนิพพาน อันเป็นที่ดับสนิท

ส่วนอีกประเด็นหนึ่งที่ว่า อวิชา คือกฎแห่งกรรมนั้น ท่านเสนอว่า อวิชาเป็น
ผู้สร้างสิ่งทั้งหลายขึ้นมา และสร้างกฎแห่งกรรมใส่เข้าไปด้วย กฎแห่งกรรมเป็นสิ่งที่แฝงตัวอยู่ ใน
ทุกสิ่งทั้งที่มีวิญญาณ และไม่มีวิญญาณ คอยควบคุมดูแลสิ่งทั้งหลายให้เป็นไปตามกฎของมัน
เนื่องจากกฎแห่งกรรมมีการเคลื่อนไหวแบบมีเหตุผล ดังนั้นจึงดูแลสิ่งต่างๆ ให้ได้รับผลตามเหตุ
ของมัน การเคลื่อนไหวอันเป็นเหตุและผลในสิ่งที่ไม่มีความเจตนา เรียกว่า กิริยา และปฏิกิริยา (เช่น
ใบไม้ร่วงลงสู่พื้นดิน อากาศที่ใบไม้ร่วงลงสู่พื้นดิน เราเรียกว่า มันเป็นกิริยาที่เคลื่อนไหว ซึ่งอาจ
มาจากเหตุและปัจจัยต่างๆ ส่วนกิริยาที่เกิดขึ้นก็คือใบไม้ร่วง) ส่วนสิ่งที่มีเจตนา เรียกว่า วิบาก
และผล ผู้ที่ทำกรรมดี หรือชั่ว ย่อมได้รับผลจากกฎนี้อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ จากแนวคิดท่านพุทธ
ทาสว่า

“เราจะเรียกการเคลื่อนไหวของสิ่งที่ไม่มีความเจตนาว่ากิริยา, และ
เรียกผลของมันว่า ปฏิกิริยา, เรียกการเคลื่อนไหวของสิ่งที่มีเจตนาว่า
กรรม, และเรียกผลของมันว่า วิบาก. ได้เป็นสองคู่คือ
สิ่งที่ไร้จิต เจตนา มี กิริยาและปฏิกิริยา
สิ่งที่มีจิต เจตนา มี กรรมและวิบาก.”

(พุทธทาสภิกขุ, 2482 : 24)

สาเหตุช่วงแรกที่ท่าน ไม่ยอมแนวคิดเรื่องพระเจ้าเลย เพราะช่วงนั้นท่านใช้หลักของศาสนพุทธอย่างเดียวซึ่งจะสอนเน้นเรื่องกฎของธรรมชาติ เช่นเรื่องกิริยา และปฏิบัติกิริยา ในการอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ เช่น เรื่องแก้วน้ำตกจากโถ๊ะ เป็นเรื่องที่กิริยาไม่ใช่เรื่องของพระเจ้า ดังที่ท่านกล่าวว่า

“แก้วน้ำตกจากโถ๊ะเป็นกิริยาอันหนึ่ง การแตกกระจายหรือไม่แตกกระจายเป็นปฏิบัติกิริยาของมัน และต้องสมควรแก่กิริยาของมันเสมอ มันจะไม่แตก หรือแตกด้วยลักษณะอย่างไรไม่เกี่ยวกับการกระทำของพระเป็นเจ้า มันจะตกหรือไม่ตกก็อยู่ที่กิริยาของสิ่งหรือผู้ที่มากระทำต่อมันอีกชั้นหนึ่ง ไม่เกี่ยวกับพระเป็นเจ้าอีกเหมือนกัน และสิ่งหรือผู้นั้นๆ จะมาทำมันตก หรือไม่มาทำ ก็อยู่ที่กิริยาของสิ่งอื่นที่เนื่องอยู่กับสิ่งนั้นๆ หรือความรู้สึกในใจของผู้ที่จะกระทำมัน ซึ่งนั่นก็มิได้มาจากพระเป็นเจ้าอีก จะยิ่งสาวขึ้นไปเพียงใด ก็จะพบเพียงเรื่องของธรรมชาติล้วนๆ มีวิชาเป็นต้นเงื่อน ในฐานะที่เป็นผู้สร้างสิ่งนี้มา”

(พุทธทาสภิกขุ, 2482 : 27)

ท่านให้แนวคิดว่าเป็นเรื่องกฎของธรรมชาติล้วนๆ โดยอวิชาเป็นผู้คลอดสิ่งต่างๆ ออกมา ไม่มีชัคนิดเดียวที่จะให้พระเจ้าเข้ามาบีบบทบาทในการเข้ามาควบคุมธรรมชาติ ถ้าจะยอมให้มีพระเจ้าย่อมได้ โดยให้มีความหมายเท่ากับอวิชา ที่เป็นปฐมเหตุให้กำเนิดสรรพสิ่งขึ้นมาเท่านั้น

ถ้าเป็นส่วนของสิ่งที่มีวิญญูณครองโดยเฉพาะคน ท่านใช้คำว่ากรรม และวิบาก หรือผลแห่งกรรม เช่น คนล่าสัตว์ เมื่อคนจับปืนยิงกวาง กายก็จะทำกิริยา คือการจับปืนยิง กวางล้มลงและไปเก็บมา จิตก็ทำกิริยาเหมือนกัน แต่มีระยะมากกว่ากิริยาทางกาย กิริยาทางจิตหมายถึงความรู้สึกนึกคิดต่างๆ ช้าและเร็วจนไม่อาจนับได้ว่ากึ่งขณะจิต สำหรับปฏิบัติกิริยาทางกายสามารถเห็นได้ เช่น กวางล้มลงเขาก็เก็บเอาไปทำอาหาร และปฏิบัติกิริยาทางจิตก็คือ เริ่มตั้งแต่ต้นที่จะไปยังนกผู้อยู่จะมีกิริยา และปฏิบัติกิริยาทางจิตใจภายในอย่างรุนแรง และมีจำนวนมากมาย ที่จะกำหนดได้ แม้แต่ผู้ยิงเอง เช่น การเดินไป การค้นหา การพบ ความต้องการยิง เป็นต้น ทุกๆ ระยะมีกิริยา และปฏิบัติกิริยาแห่งจิตยอมได้ และจารึกติดอยู่ที่จิตนั่นเอง ไม่ได้เกี่ยวกับความช่วยเหลือของพระเจ้า

แต่อย่างไร

อีกสาเหตุหนึ่งที่ท่านได้พูดถึงศาสนาคริสต์แบบปฏิเสธรในตอนนั้นเพราะมีบาทหลวงชื่อว่า บาทหลวงยอห์น อุลลิอานาเขียนจดหมายมาถาม เรื่องเกี่ยวกับพระเจ้าในมุมมองของท่านซึ่งเป็นพระภิกษุในศาสนาพุทธว่าท่านมีความเห็นอย่างไรท่านได้ตอบว่าไม่มีทางเข้ากันได้เพราะท่านต้องการที่จะปกป้องศาสนาพุทธ ท่านก็เลยเขียนป้องกันไว้อย่างค่อนข้างจะรุนแรง และมโนทัศน์เรื่องพระเจ้าในช่วงแรกของท่านนั้นมุ่งหมายพระเจ้าว่าเป็นบุคคล และไม่มีทางเข้ากับศาสนาพุทธที่เป็นศาสนาประเภทเทวนิยมได้เลย

3.2 แนวคิดเชิงควมรวม

มีข้อความที่แสดงว่าท่านพุทธทาสภิกขุมองศาสนาทุกศาสนาว่าดีและถูกต้องเหมือนกันทั้งหมด ยอมรับและเปิดกว้างต่อคำสอนของศาสนาอื่นว่ามีอยู่จริงและช่วยให้คนเป็นคนดีได้จริง แต่จะมีศาสนาเพียงศาสนาเดียวเท่านั้นที่ดีและถูกต้องที่สุด สามารถทำให้คนเข้าถึงจุดสูงสุดของความพ้นทุกข์เหนือศาสนาอื่นๆ นั่นก็คือศาสนาพุทธ หรือบางครั้งท่านอาจจะตีความศาสนาอื่นๆ โดยใช้จุดยืนของศาสนาพุทธ โดยตีความศาสนาอื่นเข้าสู่โครงสร้างของศาสนาพุทธ

จากการค้นคว้าก็ได้พบว่าแนวคิดเชิงควมรวมเริ่มปรากฏตั้งแต่ปีพ.ศ. 2499 เป็นต้นไป จนถึงปีพ.ศ. 2531 ซึ่งก็ปรากฏอยู่ประปรายตามงานเขียนของท่าน ส่วนมากจะไม่ใช่อยู่ในหนังสือที่ท่านต้องการพูดถึงศาสนาอื่นโดยตรง ทั้งหมดจะเป็นหนังสือที่ท่านอธิบายคำสอนในศาสนาพุทธตามแนวทางของท่าน และบางครั้งก็มีการยกเนื้อหาคำสอนศาสนาอื่นขึ้นมาเปรียบเทียบ ในบางเล่มท่านก็กล่าวในทำนองที่ว่า ศาสนาอื่นก็สอนให้คนเป็นคนดี ละเว้นความชั่ว แต่ในที่สุดแล้วศาสนาพุทธเท่านั้นที่ท่านถือว่าเป็นศาสนาที่ดีที่สุด ที่ผู้ปฏิบัติจะเข้าถึงความพ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริง

ขอนำตัวอย่างข้อความที่มีลักษณะเป็นแนวคิดเชิงควมรวมของท่านพุทธทาสภิกขุที่ค้นพบมาจัดเรียงตามลำดับปีที่ท่านแสดงธรรมไว้มีดังนี้

พ.ศ.2499

จากหนังสือ “คู่มือมนุษย์ ฉบับสมบูรณ์ คำบรรยายคุณลักษณะครั้งที่ 1 เรื่องใจความสำคัญของพุทธศาสนา” เป็นการบรรยายอบรมผู้พิพากษา ปีพ.ศ. 2499 ณ ห้องบรรยายของ เนติบัณฑิตยสภาซึ่งเนื้อความที่บ่งว่าเป็นแนวคิดเชิงควมรวมมีดังนี้

“ศาสนาอื่นนิยมกันเพียงให้เว้นจากความชั่ว และให้ยึดถือความดี ให้หลงยึดผูกพันในความดี จนถึงยอดของความดี คือพระผู้เป็นเจ้า พุทธศาสนายังไปไกลกว่านั้นมาก คือไม่ยอมผูกพันตนเองกับสิ่งใดเลย การผูกพันในความดีนั้น ก็จัดว่าเป็นการปฏิบัติถูกในระยะกลาง”

(พุทธทาสภิกขุ, 2499 : 18)

จากเนื้อความนี้แสดงให้เห็นท่าทีของท่านที่อ่อนลงจากช่วงแรกที่ท่านพูดถึงศาสนาอื่น ลักษณะที่ประนีประนอมมากขึ้นจนสามารถที่จะมองเห็นว่าศาสนาทุกศาสนาสอนให้คนเป็นคนดีเหมือนกันหมด หรือแม้แต่ศาสนาที่เป็นศาสนาที่มีพระเจ้า หรือเทวนิยม ซึ่งเป็นศาสนาที่เคยมองว่ามีลักษณะที่ตรงกันข้ามกับศาสนาพุทธที่เป็นศาสนาประเภทเทวนิยม และมุมมองที่เคยเห็นว่าพระเจ้าเทียบเท่ากับวิชา และกฎแห่งกรรมรวมกัน ซึ่งทั้งสองสิ่งนี้ก็ไม่ใช่สิ่งที่ศาสนาพุทธยกย่องว่าเป็นสภาพธรรมที่ดีก็เปลี่ยนไปว่าศาสนาต่างๆ สามารถที่จนสอนให้ศาสนิกชนปฏิบัติให้เข้าถึงความดีได้จนสูงสุดของความดีซึ่งศาสนาประเภทเทวนิยม ก็หมายถึงการที่ได้ไปอยู่กับพระผู้เป็นเจ้า

มีลักษณะแนวคิดแบบควมรวมเพราะเห็นว่าศาสนาพุทธเหนือกว่าศาสนาอื่นในเรื่องการเข้าถึงความดีได้สูงสุด ศาสนาอื่นมีคำสอนให้ละจากความประพฤติชั่ว มาประกอบในการทำความดี จนถึงจุดสูงสุดของความดี แต่ก็จบลงที่ความดีอันสูงสุดนั้น ส่วนศาสนาพุทธมีคำสอนที่ไปได้ไกลกว่า และสูงกว่านั้น จะเรียกว่าสูงสุดกว่าศาสนาอื่นก็ได้ คือ การปล่อยวางไม่หลงยึดติดในความดีนั้น เนื้อความนี้มีนัยที่บอกอยู่ว่าศาสนาในระดับสูงต่ำไม่เท่ากัน เพื่อที่จะรองรับสติปัญญาของคนที่ไม่เท่ากัน บางคนก็จะรับความสูงสุดได้ เพียงระดับแค่การทำความดี ละเว้นความชั่ว แต่บางคนก็ต้องการความสูงสุดที่มากกว่านั้น คือหลุดพ้นจากตัวตน และแน่นอนถ้าจะกล่าวว่าศาสนาใดที่เป็นศาสนาที่สูงที่สุดสำหรับท่านแล้ว คงน่าจะหมายถึงศาสนาพุทธที่ไปตรงกับเนื้อหาที่ท่านได้กล่าวในวัน หนังสือคู่มือมนุษย์อีกเนื้อความหนึ่งที่ได้กล่าวว่าศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่ไปไกลกว่าศาสนาอื่นๆซึ่งมีเนื้อความจากหนังสือเล่มเดียวกันว่าดังนี้

“พุทธศาสนาข่อมไม่เป็นปฏิปักษ์ต่อศาสนาใดๆ แต่มีอะไรๆ มากไปกว่าที่ศาสนาอื่นๆ มี โดยเฉพาะก็คือการปฏิบัติในทางปัญญา อันเป็นสิกขาข้อสุดท้าย เพื่อตัดความยึดมั่นทั้ง 4 ประการ ปลดเปลื้องจิตวิญญาณให้เป็นอิสระจากสิ่งทั้งปวง ไม่ผูกพันเป็นทาส หรืออยู่ใต้อำนาจของสิ่งทั้งหมด เช่นเป็นพระเจ้าอยู่บนสวรรค์ หรือผีบางเทวดา ข้อนี้แหละไม่มีศาสนาอื่นกล้าพอที่จะสอนคนให้เป็นอิสระสิ้นเชิง หรือทำคนให้เป็น

ที่ฟังของตนเอง โดยสิ้นเชิง”

(พุทธทาสภิกขุ, 2499 : 79)

ท่านได้พูดออกตัวไว้ก่อนว่าศาสนาพุทธไม่ได้ต้องการเป็นศัตรู หรือเป็นปรปักษ์กับทุกๆ ศาสนา เพราะไม่ได้มีคำสอนที่ไปต่อต้านหรือหักล้างคำสอนศาสนาอื่นๆ เพียงแต่ก็เห็นว่าศาสนาอื่นมีคำสอนอยู่ในระดับที่ละเว้นความชั่ว และกระทำความดี แต่ก็ยังผูกพัน และหลงยึดติดในความดี ซึ่งในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุถือว่าเป็นความถูกต้องในระดับกลางหรือท่านเองว่ามีคำสอนที่จริง และถูกต้องเหมือนกัน แต่ยังมีคำสอนที่จริงและถูกต้องมากกว่านั้น ซึ่งก็คือคำสอนของศาสนาพุทธเพราะคำสอนของศาสนาพุทธไปไกล หรือสูงกว่านั้น คือสอนไม่ให้ยึดติดต่อสิ่งใด แม้แต่ความดี ปลดปล่อยจิตวิญญาณให้เป็นอิสระ ไม่คิด ไม่ผูกพัน หรือตกเป็นทาสต่อสิ่งใด แม้แต่พระเจ้า ซึ่งเป็นสิ่งสูงสุดในศาสนาประเภทเทวนิยม โดยสอนให้ฟังตนเองอย่างสิ้นเชิงไม่ฝากชีวิตไว้กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ภายนอกตนเอง จึงเห็นว่าเป็นเนื้องานที่สนับสนุนแนวคิดแบบควรวรรคคล้ายกับข้อความอันแรกที่ท่านเห็นศาสนาพุทธเข้าถึงความดีได้สูงกว่าศาสนาอื่นเพราะสอนไม่ให้ติดอยู่ในความดีเหล่านั้น

พ.ศ. 2509

จากหนังสือ “ชุมนุมมัลลืออายุ” ซึ่งเป็นพระธรรมเทศนา และธรรมบรรยาย ที่สวนโมกขพลาราม วันที่ ๒๗ พฤษภาคม ๒๕๐๘ ซึ่งแสดงแก่พุทธบริษัททั้งบรรพชิต และฆราวาส ณ สวนโมกขพลาราม ซึ่งมีเนื้อความแนวคิดแบบควรวรรคว่า

“ความเข้าใจอันถูกต้องนั้นแหละ คือพระธรรมเจ้า หรือพระธรรม หรือพระเป็นเจ้า หรืออะไรๆ...ความเข้าใจอันถูกต้องนั้น เป็นพระเป็นเจ้าแห่งพระเป็นเจ้าทั้งหลาย ทั้งหมดทั้งสิ้นรวมกัน”

(พุทธทาสภิกขุ, 2525 : 35)

มีลักษณะแนวความคิดแบบควรวรรคเพราะความเข้าใจอันถูกต้องในตามทัศนะของศาสนาพุทธท่านเห็นว่าเป็นพระเจ้าของพระเจ้าหรือพูดง่ายๆว่า ควบคุมพระเจ้าอีกทีหนึ่งซึ่งก็แสดงว่าเป็นความจริงที่สูงกว่าพระเจ้านั่นเอง ความเข้าใจอันถูกต้องในเนื้อความท่อนนี้ ท่านพุทธทาสภิกขุหมายถึง ปัญญาคือการฝึกฝนอบรม ทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจอันถูกต้อง และสมบูรณ์ถึงที่สุดในสิ่งทั้งปวง ตามที่มันเป็นจริง คนเราตามปกติไม่สามารถรู้อะไร ๆ ให้ถูกต้องตามที่มันเป็นจริงได้คือมันถูกแต่เพียงตามที่เราเข้าใจเอาเอง หรือตามโลกสมมติ มันจึงไม่ใช่ตามความจริง ด้วยเหตุนี้พุทธ

ศาสนาจึงมีระเบียบปฏิบัติเรียกว่า ปัญญาสิกขาขึ้นอีกส่วนหนึ่ง เป็นส่วนสุดท้ายสำหรับจะได้ฝึกฝนอบรม ตามหลักไตรสิกขาให้เกิดความเข้าใจ ให้เห็นแจ้งในสิ่งทั้งหลาย ตามที่เป็นจริงโดยสมบูรณ์ตามหลักของทางศาสนาพุทธ เหนือกว่าพระเจ้าผู้เป็นเจ้าของทั้งปวงรวมกันหรืออาจจะพูดได้ว่าครอบคลุมพระเจ้าอีกทีหนึ่ง

เนื้อความเปรียบเทียบว่าเป็นพระเจ้าของพระเจ้า หรือเหนือกว่าพระเจ้าทั้งหลาย ก็แสดงว่ายอมรับว่าพระเจ้าทั้งหลายเป็นสิ่งที่ดี ที่สามารถจะเป็นเครื่องชี้นำในการทำมาดีได้ แต่มีสิ่งที่ดีที่สุดคือความรู้แจ้งในพระพุทธศาสนา ซึ่งท่านเห็นว่าเหนือกว่าพระเจ้าทั้งหลายรวมกัน

พ.ศ. 2512

เนื้อความจากหนังสือ “สุญญตาปริตรสน” ซึ่งเป็นพระธรรมเทศนาที่ท่านอบรมพระภิกษุในสวนโมกข์ในช่วงเช้าพรรษา ในปีพ.ศ. 2512 ซึ่งมีเนื้อหาที่เป็นทักษะแบบควรรวมเช่น

“ศาสนาพุทธมีเรื่องที่จะทำลายตัวกูให้หมดไป อย่าให้มีเหลืออยู่เลยในความนึกคิด ไม่มี Concept เรื่องตัวกูอีกต่อไป หมดเกลี้ยงเลย แต่ว่าบางศาสนาไม่เป็นอย่างนั้น บางศาสนาสอนให้หาตัวกูที่แท้จริงให้พบ แล้วให้มีตัวกูอยู่ตลอดกาล นี่มันเกิดมีในแง่ Positive ขึ้นมาอย่างนี้”

(พุทธทาสภิกขุ, 2518 : 348)

ข้อความท่อนนี้มีลักษณะเป็นแนวคิดแบบควรรวม คล้ายกับข้อความที่ผ่านมาที่เห็นว่าแนวคิดเรื่องไม่มีตัวตน เป็นแนวคิดในการเข้าถึงความจริงหรือความดีได้สูงกว่าแนวคิดแบบยึดตัวตน คำว่าบางศาสนาสอนให้หาตัวกูที่แท้จริงให้พบท่านน่าจะหมายถึง ศาสนาฮินดู ที่สอนเรื่องอาตมัน และปรมาตมันที่สอนให้ปฏิบัติเพื่อจะไปรวมอยู่กับปรมาตมัน ถึงแม้จะเป็นการเข้าสู่ความจริงอันเป็นสัจธรรมของศาสนานั้น แต่ก็เป็นเรื่องสอนให้มีตัวตนไปตลอดกาล ตรงข้ามกับศาสนาพุทธซึ่งสอนให้ละตัวตนอะไรที่จะเข้าไปยึดถึงซึ่งเราถือว่าเป็นแนวคิดที่สูงกว่าแนวคิดที่ยึดตัวตนอยู่

พ.ศ. 2514

นำมาจากหนังสือเรื่อง “หลักธรรมที่ฝรั่งเข้าใจผิด” เป็นแนวคิดแบบควรรวมคล้ายกับแนวคิดในปีพ.ศ. 2512 เห็นการละความมีตัวตนที่ไม่คิดติดขัด เป็นสิ่งศาสนาพุทธสูงกว่าศาสนาอื่น

“ในศาสนาอื่นหรือในศาสนาฮินดูมาใส่ให้ มีแต่กรรมดีกรรมชั่ว
คือตายแล้วเกิด ตายแล้วเกิด...พุทธศาสนาเป็นตัวกรรมที่สาม ที่

จะทำลายกรรมดีกรรมชั่ว ให้ฟื้นดีฟื้นชั่ว ให้ดับทุกข์ได้ อยู่เหนือ
ความดีความชั่ว ; กมฺมกฺขย ปตุโต ถึงแล้วซึ่งความสิ้นไปแห่งกรรม
นั่นคือนิพพาน”

(พุทธทาสภิกขุ, 2514 : 78)

เป็นแนวคิดแบบควมรวมคล้ายกับแนวคิดในปีพ.ศ. 2512 เห็นการละความมีตัวตนที่ไม่
ติดติดชั่ว เป็นแนวคิดที่สูงกว่าแนวคิดที่สอนแต่เรื่องความดีความชั่ว ถึงศาสนาอื่นๆ ว่ามีแต่กรรมดี
และกรรมชั่ว ในทำนองว่าทำดีก็ได้ไปเกิดในที่ๆ ดี ทำกรรมชั่วก็ได้ไปเกิดในที่ตกต่ำ วนเวียนอยู่
กับกรรมดี และกรรมชั่วอยู่นั่นเอง เมื่อยังทำกรรมดีกรรมชั่วอยู่ก็ยังไม่ยอมเวียนว่ายตายเกิดอยู่ตามคติ
ของศาสนาพุทธ เป็นมุมมองโดยใช้สายตาทางศาสนาพุทธ แต่ศาสนาพุทธสอนเรื่องการดับสิ้นไป
ของกรรมทั้งสอง คือ สอนเรื่องพระนิพพาน การดับสนิทที่จะไม่ต้องมาเวียนว่ายตายเกิดอีก

พ.ศ. 2525

จากหนังสือ “พุทธทาสลิลิต” ซึ่งเป็นเนื้อความที่ท่านเขียนไว้ตอนที่ท่านยังมีชีวิตอยู่
ต่างกรรมต่างวาระกับท่านเขียนไว้ในสมุดบันทึกบ้าง เศษกระดาษบ้าง ตามปฏิทินบ้าง เป็นการ
บันทึกไว้กันลืม เป็นแนวคิดที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่ต่างกัน ไม่สามารถระบุเวลาได้ ต่อมาภายหลังก็
นำมารวบรวมพิมพ์เป็นเล่ม และจัดเป็นหมวดหมู่ เรื่องศาสนาอื่นๆ เช่น เรื่องเกี่ยวกับพระเจ้า เป็น
ต้นตัวอย่างเช่น

“พระเจ้านั้นทั้งอย่างที่เป็นบุคคล และมีใช้บุคคลในหมู่ชนที่ไม่อาจเข้าใจ
พระเจ้า ที่มีใช้บุคคลก็ต้องมีการสอนพระเจ้าอย่างเป็นทางการเป็นบุคคลไปก่อน
แล้วจะก้าวขึ้นไปสู่พระเจ้าที่มีใช้บุคคล”

(พุทธทาสภิกขุ, 2525 : 14)

ลักษณะเป็นแนวคิดแบบควมรวมที่แบ่งพระเจ้าเป็นสองแบบคือ แบบที่เป็นบุคคล และ
แบบที่ไม่เป็นบุคคล ท่านเคยกล่าวถึงพระเจ้าตามคัมภีร์ของศาสนาอื่นๆ ในช่วงแรกที่ได้ได้เคยศึกษา
ความีลักษณะเป็นตัวตนดั่งนั้น พระเจ้าในความหมายนี้จะหมายถึงพระเจ้าที่ปรากฏในคัมภีร์ของ
ศาสนาต่างๆ นั่นเอง ส่วนพระเจ้าแบบที่ไม่มีตัวตนน่าจะหมายถึงพระนิพพานในศาสนาพุทธซึ่ง
ไม่ได้กล่าวถึงที่เป็นบุคคลในการคลบนันดาลสิ่งต่างๆ ให้เป็นไป หรือให้คุณให้โทษแต่ประการใด
หากแต่หมายถึงกฎ หรือสภาวะธรรมที่มีอยู่โดยธรรมชาติ และพระเจ้าแบบไม่มีตัวตนหรือนิพพาน
เป็นความจริงที่สูงกว่าพระเจ้าแบบไม่มีตัวตนอีกตัวอย่างคือ

“ถ้าพระเจ้ามีอย่างที่เป็นชนิดที่รวมแห่งความดี และสติปัญญา ก็คงจะไม่สร้างสัตว์จำพวกยูงเสือ-เสือ โจร-๗๗ ขึ้นมา แต่ถ้าพระเจ้าคือกฎธรรมชาติ ก็จะสามารถสร้างขึ้นมาครบทุกอย่าง ทั้งในแง่บวก-ลบ และกลางๆ ให้คนเลือกปฏิบัติเอาเอง”

(พุทธทาสภิกขุ, 2525 : 15)

ท่านพุทธทาสตั้งข้อสังเกตว่าพระเจ้าถ้าเป็นสิ่งที่รวมของความดี และสติปัญญา ไม่น่าจะสร้างสิ่งชั่วร้ายขึ้นมา แต่ถ้าเป็นกฎธรรมชาติตามคติของชาวพุทธแล้วก็สามารถเป็นทุกอย่างได้ มีลักษณะแนวคิดแบบควบรวม ซึ่งเห็นว่ากฎธรรมชาติของศาสนาเป็นความจริงที่มีเหตุผลกว่าเรื่องพระเจ้าซึ่งเป็นศูนย์รวมความดี แต่ก็สร้างสิ่งชั่วร้ายขึ้นมา

พ.ศ. 2531

หนังสือ “คู่มือที่จำเป็นในการศึกษาและการปฏิบัติธรรม” เป็นปาฐกถาธรรมที่ท่านแสดง ในวันอาสาฬหบูชา และวันวิสาขบูชา แก่พุทธบริษัททั้งหมดราวส และบรรชิต ณ สวนโมกขพลาราม ในปีพ.ศ. 2531 ซึ่งมีเนื้อหาบางตอนมีทัศนะแบบควบรวมดังนี้

“พุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการอยู่เหนือ พระเจ้าผู้สร้างเหนือพระเจ้าผู้สร้างนี้มีหลายความหมาย ว่าเราไม่ต้องอาศัยพระเจ้าผู้สร้างอย่างนี้ก็ได้ เราสามารถจะช่วยตัวเอง หรือว่าเราไม่ได้ถูกสร้างขึ้นมา โดยพระเจ้า เราไม่ต้องพึ่งพาพระเจ้า แล้วเรายังจะต้องการอยู่เหนืออำนาจการสร้างของพระเจ้า คือไม่ให้พระเจ้ามาสร้าง หรือควบคุมหรือมาเกี่ยวข้องกับเราได้”

(พุทธทาสภิกขุ, 2545 : 365)

ข้อความนี้ลักษณะแนวคิดแบบควบรวมอย่างชัดเจนที่บอกว่าศาสนาพุทธอยู่เหนือกว่าศาสนาแบบมีพระเจ้า หรือแบบเทวนิยม เพราะไม่ต้องอาศัยพระเจ้ามาสร้าง หรือควบคุมมีนัยยะที่บ่งบอกว่าความจริงที่เข้าถึงสูงกว่าอำนาจของพระเจ้า เป็นเนื้อความที่ไม่ได้ปฏิเสธการมีอยู่ของพระเจ้า เพียงแต่สอนไม่ให้อยู่ใต้อำนาจของพระเจ้า มีความหมายแฝงอยู่ว่าเพราะว่าศาสนาพุทธมีคำสอนที่สูงกว่าพระเจ้า สอนให้หลุดพ้นไม่ตกอยู่ในอำนาจของใคร หรืออะไร พระเจ้าอาจจะดีหรือช่วยเราได้ ไรระดับหนึ่ง แต่ก็ยังมีสิ่งที่สูงกว่าพระเจ้า โดยที่เราไม่ต้องพึ่งหรืออาศัยอำนาจของพระเจ้าเราก็สามารถพ้นจากความทุกข์ได้และอีกตัวอย่างคือ

“ทุกศาสนามีหัวใจ ที่จะกำจัดความเห็นแก่ตัว แต่พุทธศาสนาเราก็มีอย่างมากกว่า กว้างขวางกว่า ครอบงำได้ไกลกว่า เพราะเราสอนลึกลงไปถึงความไม่มีตัวตน มันก็ไม่เห็นแก่ตัว ถ้ายังสอนว่ามีตัว มันก็ต้องเห็นแก่ตัว เมื่อเห็นแก่ตัวมันก็ต้องรูด้าผู้อื่นกินเลยผู้อื่นเป็นธรรมดา แต่เอาเป็นว่า เมื่อทุกศาสนาต้องการความรักผู้อื่น ไม่เห็นแก่ตัว พุทธศาสนาสอนได้ไกลไปมากกว่านั้นว่าไม่มีตัวตน”

(พุทธทาสภิกขุ, 2545 : 400)

ทัศนะแบบควบรวมมองเห็นถึงข้อดีของทุกศาสนาว่าดีเหมือนกันหมดคือสอนให้มนุษย์กำจัดความเห็นแก่ตัว แต่ศาสนาพุทธมีคำสอนที่ลึกซึ้งกว่าทุกศาสนา ถ้าศาสนาทุกศาสนาสอนให้คนไม่เห็นแก่ตัวนั้นก็ยังเป็นเรื่องของตัวเองอยู่ดี แต่คำสอนของศาสนาพุทธสอนเลยไปถึงความไม่มีตัวตน หลุดพ้นจากตัวตนซึ่งหมายถึงพระนิพพาน พุค่งต่างๆว่า ดีกว่าศาสนาอื่นๆ เพราะไม่ติดอยู่ในความดี หรืออยู่เหนือจากความดีความชั่ว

“พุทธศาสนาเป็นศาสนาชั้นยอดสุดของศาสนาทั้งปวง...ศาสนาทั้งหลาย สอนไปจบอยู่ที่มีตัวตนอันเป็นนิรันดรถาวร มีตัวตนอันเป็นนิรันดรถาวร อยู่那儿แหละ ยกเลิกไม่ได้ ไปสูงสุดอยู่ที่มีตัวตน เป็นอาตมมันที่ถาวร เป็นพระเจ้าที่ถาวร เป็นพรหมที่ถาวร เป็นอะไรก็ตามแต่ พุทธศาสนา จะสอนเลยนั้นขึ้นไป เป็นความว่าง ว่างจากตัวตน แม้ว่าจะอยู่นิรันดร หรือจะดีกว่าใคร เท่าไหร่ก็ตามเถอะ มันก็ว่างจากความหมายแห่งตัวตน”

(พุทธทาสภิกขุ, 2545 : 402)

แนวคิดแบบควบรวมแบบเดียวกับเนื้อความที่ผ่านมาที่เน้นย้ำประเด็นเรื่องการไม่มีตัวตน หรือท่านใช้คำว่าว่างจากตัวตนเป็นแนวคิดที่สูงกว่าแนวคิดแนวคิดที่ยึดอยู่กับความดีแบบที่มีพระเจ้า งานชิ้นนี้ท่านแสดงไว้ในปีพ.ศ. 2531 ซึ่งเป็นเรื่องน่าสนใจว่างานช่วงหลังที่ท่านกล่าวถึงศาสนาอื่น เป็นไปในลักษณะเท่าเทียมกัน หรือเป็นพหุนิยมทางศาสนา แต่งานชิ้นนี้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า ศาสนาพุทธดีกว่าศาสนาอื่น

ตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุในหนังสือเล่มนี้ ท่านยอมรับว่าศาสนาทุกศาสนามีส่วนที่ดีเป็นหัวใจ คือการกำจัดความเห็นแก่ตัวสอนให้มนุษย์มีความรักต่อกัน แต่ยังไม่ใช้ความดีที่สูงสุด ศาสนาพุทธก็สอนเรื่องนี้ และสอนไปไกลลึกกว่าศาสนาอื่นๆ คือสอนเรื่องความไม่มีตัวตน

ที่จะเข้าไปยึดถือสิ่งใด ส่วนศาสนาอื่น ๆ สอนเรื่องตัวตนอันเป็นนิรันดร์ถาวร สรุปว่าเนื้อความทั้ง 3 ท่อนนี้ ท่านมีความหมายในทำนองที่ว่า ศาสนาอื่นมีส่วนดีเหมือนกัน แต่ศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่ดี และสมบูรณ์ที่สุด

สรุปแนวคิดเชิงควรวรรวมของท่านพุทธทาสภิกขุ เป็นยุคที่ใกล้เคียงจากแนวคิดเชิงผูกขาด ซึ่งจุดนี้เริ่มยอมรับแนวความคิดแบบเทวนิยมมากขึ้น และหาจุดเชื่อมโยงระหว่างศาสนาพุทธกับศาสนาประเภทเทวนิยม โดยนำธรรมไปเปรียบเทียบกับพระเจ้าแบบที่ไม่มีตัวตน

ท่านก็มีแนวคิดเรื่องพระเจ้าเพิ่มเติมมาอีกว่า ในยุคแรกที่ยังไม่มีศาสนา มนุษย์เรามีความกลัว และความสงสัยในบางสิ่งบางอย่าง ในธรรมชาติที่มองไม่เห็น ความกลัวเป็นจุดเริ่มต้นของความเชื่อว่า จะต้องมียะไรซักอย่างที่เป็นสิ่งสมบูรณ์อมตะ และสูงสุดอยู่เบื้องหลัง คอยควบคุมทุกอย่าง เช่น ฝนตก แผ่นดินไหว ภูเขาไฟระเบิด เป็นต้น ความเชื่อและความหวังว่า น่าจะมีอะไรบางอย่างที่มีอำนาจอันสูงสุดคอยควบคุมดูแลบันดาล ให้สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้น จุดกำเนิดของความเชื่อเรื่องสูงสุดได้เกิดขึ้นเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายแรกเชื่อว่ามีสิ่งสูงสุดที่เป็นบุคคล ที่คอยดูแลสิ่งต่างๆ อยู่ และก็พากันเรียกสิ่งสูงสุดนี้ว่าพระเจ้า การเคารพ และศรัทธาพระเจ้า มักแสดงออกมาในลักษณะของการอ้อนวอนให้พระเจ้าช่วยเหลือมนุษย์ได้จริง ซึ่งเป็นความทุกข์ที่เกิดภายในจิตใจ ยิ่งไม่สามารถบรรเทาให้ได้เลย เขาจึงพยายามเอาชนะความทุกข์นี้ให้ได้ ในที่สุดก็ค้นพบเรื่องกฎของธรรมชาติ ที่คอยควบคุมสิ่งต่างๆ ให้เป็นไป จึงเข้าใจว่าทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นเป็นเรื่องกฎของธรรมชาติ ไม่มีอะไรนอกเหนือกฎของธรรมชาติ จึงอาจสรุปได้ว่า ธรรมชาติคือพระเจ้าของฝ่ายที่สองนี้ การทำตามกฎของธรรมชาติคือการแสดงความเคารพ และบูชาของพระเจ้าในฝ่ายนี้ ไม่ประพฤติผิดหลักเกณฑ์ของธรรมชาติ แนวคิดเรื่องสิ่งสูงสุดจึงแบ่งออกเป็น 2 ฝ่ายดังกล่าว ซึ่งทัศนะของฝ่ายที่สอง ก็คือแนวคิดในทางพุทธศาสนานั้นเองและท่านคิดว่าคำสอนในศาสนาพุทธก็พูดเรื่องพระเจ้าว่าคือกฎธรรมชาติว่า

“พระผู้มีพระภาคเจ้า มิได้ทรงชี้แนวทางแห่งพระเป็นเจ้าที่เป็นตัวตนสมมุติไว้เลย แต่ได้ทรงชี้แนวทางแห่งธรรมที่ตรงกับเรื่องหรือตัวพระเจ้าไว้เหมือนกัน ในฐานะเป็นผู้สร้างโลก เป็นผู้ควบคุมโลก แต่ว่ามีใจพระเป็นเจ้าที่เป็นตัวตนดังเรื่องนิยายนั้นๆ จึงเป็นอันว่าผู้ถามกับผู้ตอบจะต้องทำความเข้าใจเสียก่อน คำว่า“พระเป็นเจ้า” นั้นมีความหมายเป็นสองชั้น คือ ชั้นบุคลาธิษฐาน หรือบุคคลสมมุติชั้นหนึ่ง และธรรมาธิษฐานอันมิใช่สมมุตินั้นอีกชั้นหนึ่ง ถ้าหมายถึงพระเป็นเจ้าตามนัยบุคคลสมมุติโดยตรง และไม่ยอมรับ

ว่าเป็นเพียงบุคคลสมมุติ ซึ่งจะต้องแปลเป็นความจริงชั้นปรัชญาอีก
ต่อหนึ่งแล้ว คำตอบในเรื่องนี้ของข้าพเจ้าจะมีแต่เพียงสั้นๆ ว่า “เปล่า
พระองค์มิได้ทรงชี้แนวไว้เลยในเรื่องพระเจ้า” เท่านั้น แต่ถ้ายอมให้มี
ความหมายอันกว้างทำนองที่กล่าวแล้ว ขอตอบว่า พระองค์ทรงชี้ไว้
มากมายทีเดียว”

(พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป. : 16)

แต่ถึงแม้ว่าจะยอมรับว่าศาสนาอื่นก็มีส่วนดี คือสอนให้ละชั่ว ประพฤติอยู่ในความดี
แต่ก็ถือว่าเป็นความถูกต้องในระยะกลาง ส่วนขั้นสูงสุดอยู่ในศาสนาพุทธเท่านั้น ท่านมีความเห็น
ว่าศาสนาพุทธอยู่เหนือศาสนาประเภทเทวนิยม ที่มีพระเจ้าเป็นผู้สร้าง เพราะการพ้นจากความทุกข์
ต้องใช้ความเพียรของตนเองเท่านั้น

ส่วนที่ท่านเห็นว่าเป็นส่วนที่ไกลกว่า และลึกกว่าศาสนาอื่น คือ เรื่องแนวความคิด
เรื่องความไม่มีตัวตน เพราะศาสนาอื่นจะมีคำสอนไปจบลงที่การมีตัวตนเป็นเป็นนิรันดร์ถาวร การ
ที่ไปได้อยู่ร่วมกับพระเจ้า ส่วนคำสอนในศาสนาพุทธ เรื่องการปลดปล่อยตนเอง ให้พ้นจาก
อำนาจของทุกสิ่ง แม้แต่พระเจ้า หรืออำนาจดลบันดาลต่างๆ

หรือแม้แต่เรื่องคุณธรรมเบื้องต้น ซึ่งก็มีเหมือนกันในทุกๆ ศาสนา เช่น เรื่องสอน
ให้ละความเห็นแก่ตัว ศาสนาพุทธก็มีคำสอนได้กว้างขวางกว่า ครอบคลุมได้ไกลกว่า เพราะสอนลึก
ไปถึงความไม่เห็นแก่ตัวแบบไม่มีตัวตน

แนวคิดเชิงควรวรรวมส่วนมากจะอยู่ในช่วงต้นจนถึงช่วงกลางๆ ของการเผยแผ่คำสอน
ของท่านพุทธทาสภิกขุมี และหลังจากที่มีแนวคิดเรื่องปนิธาน 3 ประการออกเผยแผ่ คำสอนที่พูดถึง
ศาสนาอื่นๆ จะมีลักษณะเป็นพหุนิยมเกือบทั้งหมด ปนิธานดังกล่าวประกอบด้วย

1. ให้พุทธศาสนิกชน หรือ ศาสนิกชนแห่งศาสนาใดก็ตามเข้าถึง ความหมายอันลึกซึ้ง
ที่สุดแห่งศาสนาของตน
2. ทำความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนา
3. คึงเพื่อนมนุษย์ให้ออกมาเสียจากวัตถุนิยม

(พุทธทาสภิกขุ, 2537 : 66)

แต่ข้อที่น่าสังเกตก็คือ ในปี พ.ศ. 2531 แนวคิดเชิงควมรวมกลับมีปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่อง “คู่มือจำเป็นในการศึกษา และปฏิบัติธรรม” ซึ่งช่วงนั้นถือว่าเป็นช่วงท้ายของชีวิตท่านพุทธทาสภิกขุแล้ว

จุดเปลี่ยนของความคิดเรื่องการมองศาสนาอื่นของท่านพุทธทาสภิกขุ จากการมองว่าศาสนาพุทธเป็นศาสนาเดียวเท่านั้นที่ทำให้พ้นจากความทุกข์ได้ มาสู่การเริ่มยอมรับว่าศาสนาอื่นก็มีส่วนที่ดี ในการที่ช่วยทำให้คนเป็นคนดีและพ้นจากความทุกข์ได้ น่าจะเกิดหลังจากเหตุการณ์หลังจากเมื่อบาทหลวงฮอร์น อุลลิอานา เขียนจดหมายมาถามปัญหาเกี่ยวกับเรื่องพระเจ้า และความเกี่ยวพันกับศาสนาพุทธ และท่านก็ตอบไปว่าท่าน ศาสนาพุทธกับศาสนาคริสต์ไม่สามารถเข้ากันได้เลย เหตุที่ท่านตอบไปเช่นนั้นเพราะท่านเข้าใจผิดไปว่าบาทหลวงมาถามเพื่อล้วงความลับเพื่อเอาไปใช้ในการเผยแพร่ศาสนาของตน และนำเอามาต่อต้านศาสนพุทธในภายหลังดังคำพูดที่ท่านกล่าวว่า

“เมื่อสังเกตปัญหาที่บาทหลวงฮอร์น อุลลิอานาถาม ต้องเรียกว่าความรู้สึกฝ้ายร้ายมันเกิด มองไปในแง่ร้ายว่าพวกนี้ถามล้วงความลับในพุทธศาสนาเอาไปเป็นประโยชน์ในการเผยแพร่หรือต่อต้าน มันก็เกิดกิเลสไม่ชอบขึ้นมา ก็เลยตอบชนิดที่เรียกว่าไม่มีทางที่จะเข้ากันได้”

(พุทธทาสภิกขุ, 2535 : 535)

ท่านยอมรับว่าการตอบปัญหาคครั้งนั้นมีผลกระทบระหว่างศาสนา ต่อมาอีกนานจึงมองเห็นว่า “พระเจ้าไม่จำเป็นจะต้องเป็นอย่างนั้น แม้คำพูดจะเขียนไว้อย่างนั้น แต่ความมุ่งหมายเป็นอย่างอื่นก็ได้ เดียวนี้จึงมีพระเจ้าชนิดที่เป็นกฎของธรรมชาติ” (พุทธทาส, 2535 : 535) มาถึงตอนหลังท่านได้นำภาษาธรรมมาใช้อย่างเต็มรูปแบบ เพราะมันเข้ากันได้อย่างสนิทใจกันทุกฝ่าย เพราะท่านใคร่ครวญว่าศาสนาที่จะสากลแต่เพียงศาสนาเดียวคงเป็นไปได้ เพราะมนุษย์ที่ยังต้องพึ่งพระเจ้าพึ่งผู้อื่นยังมีมาก ถ้าจะให้เป็นศาสนาสากลก็ต้องรวมกันทุกๆ ศาสนา สิ่งที่ท่านทำได้ก็คือการประนีประนอมหลักธรรมที่เข้ากันได้ระหว่างศาสนา แต่การพูดถึงคุณลักษณะของพระเจ้าท่านพุทธทาสภิกขุไม่ได้พยายามพิสูจน์ความมีอยู่ของพระเจ้าเป็นหลัก เนื่องจากท่านเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาซึ่งรู้จักกันไปว่าปฏิเสธความมีอยู่ของพระเจ้า แต่เป็นการตีความคำว่าพระเจ้าใหม่โดยอาศัยทฤษฎีภาษาคนภาษาธรรมเป็นเครื่องมือ กล่าวคือการนำเอาคุณลักษณะของพระเจ้ามาอธิบายให้เข้ากันได้กับหลักธรรมทางศาสนาซึ่งท่านเรียกว่ากฎของธรรมชาติ ซึ่งท่านเชื่อว่าจะเป็นที่ยอมรับ ได้ทั้งศาสนาประเภทเทวนิยมและอเทวนิยม อันเป็นการประนีประนอมกันระหว่างศาสนาไปด้วย อาจจะตีความเป็นอย่างอื่นได้ตั้งเนื้อความที่ว่า

“พระเจ้าไม่จำเป็นต้องเป็นอย่างนั้น แม้คำพูดจะเขียนไว้อย่างนั้น
แต่ความมุ่งหมายเป็นอย่างอื่นก็ได้ เดียวนี้จึงมีพระเจ้าชนิดที่เป็น
กฎของธรรมชาติ”

(พุทธทาสภิกขุ, 2535 : 535)

หลังจากนั้นแนวคิดเริ่มที่จะหาจุดที่ประนีประนอมมากขึ้น จากเนื้อความนี้แสดงให้เห็นว่ามีมากกว่าหนึ่งชนิด คือดีคิดว่าพระเจ้าที่เขียนไว้อาจจะเป็นอีกแบบหนึ่งในมโนภาพของคนที่นับถือ แต่ท่านก็เสนอว่าพระเจ้าอาจจะไม่ใช่อย่างที่เขียนไว้นั้น และมีดีคิดว่าพระเจ้ามีอีกชนิดหนึ่งคือแบบที่ไม่มีตัวตน หรือกฎของธรรมชาติในศาสนาพุทธนั่นเอง

3.3 แนวความคิดพหุนิยมทางศาสนา

อย่างไรก็ตาม ในยุคต่อมาความคิดของท่านพุทธทาสภิกขุก็มีลักษณะเป็นสากลนิยมมากขึ้นเรื่อยๆ จากการได้ศึกษาศาสนา และนิกายต่างๆ มากขึ้น และการนำทฤษฎีภาษาคนภาษาธรรมมาใช้ประกอบกับแนวคิดเรื่องปนิธาน 3 ประการ ทำให้ความเป็นพหุนิยมทางศาสนาของท่านก็ปรากฏชัดขึ้นเรื่อยๆ แนวคิดในการมองศาสนาอื่น เช่น ในเรื่องพระเจ้าย่ก็เปลี่ยนไปด้วย เพื่อที่จะหาจุดเชื่อมโยงพระเจ้ากับนิพพาน ท่านจะต้องนำทฤษฎีภาษาคนภาษาธรรมมาใช้อย่างเต็มรูปแบบ ความต้องการที่จะให้เกิดการประนีประนอมระหว่างศาสนา

เพราะเรื่องปนิธาน 3 ประการนี้เอง ทำให้ท่านใคร่ครวญว่า ศาสนาที่จะเป็นสากลเพียงศาสนาเดียวคงเป็นไปได้ จะต้องรวมๆ กันไปทุกศาสนา มนุษย์บางส่วนก็ฟังนิพพาน แต่มนุษย์บางส่วนก็ยังคงฟังพระเจ้า สิ่งที่ท่านจะทำได้คือ การประนีประนอมระหว่างศาสนา พยายามที่จะดีความหลักธรรมที่จะให้เข้ากันได้

แต่เนื่องจากท่านเป็นพระภิกษุในศาสนาพุทธ ซึ่งเป็นศาสนาประเภทเทวนิยม ซึ่งรู้กันโดยนัยว่าปฏิเสธความมีอยู่ของพระเจ้า ดังนั้นการพูดถึงคุณลักษณะของพระเจ้า ท่านจึงไม่ได้พยายามพิสูจน์ความมีอยู่ของพระเจ้าเป็นหลัก แต่ท่านทำการตีความคำว่าพระเจ้าเสียใหม่ โดยอาศัยทฤษฎีภาษาคนภาษาธรรมเป็นเครื่องมือ โดยนำเอาคุณลักษณะของเจ้ามาอธิบายให้เข้าได้กับคำสอนในศาสนาพุทธ โดยท่านให้พระเจ้าเท่ากับกฎของธรรมชาติ เพราะท่านเชื่อว่าจะเป็นที่ยอมรับทั้งศาสนาประเภทเทวนิยม และประเภทเทวนิยม ดังที่ท่านกล่าวว่า

“คำว่าพระเจ้า มีความหมายโดยทั่วไปคือ ผู้สร้างโลก ผู้ควบคุมโลก และผู้ทำลายโลกเป็นเสียดราวๆ ผู้สร้างโลก ควบคุมโลก ทำลายโลก ในความหมายของคำว่าเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป นั่นคือกฎของธรรมชาติ มีอำนาจมีความสามารถเท่ากับสิ่งที่เรียกกันว่า “พระเป็นเจ้า”

(พุทธทาสภิกขุ, 2522 : 44)

ข้อความนี้เป็นลักษณะแบบพหุนิยมเพราะเห็นว่าพระเจ้ายกกับนิพพานเท่ากัน ท่านได้ให้ความหมายของกฎธรรมชาติซึ่งเป็นคำสอนหลักของศาสนาพุทธว่า มีลักษณะเดียว หรือมีอำนาจเทียบเท่าพระเจ้าของศาสนาแบบเทวนิยม คือถ้าพระเจ้าของอำนาจผู้สร้างโลก ควบคุมโลก ทำลายโลก ส่วนกฎธรรมชาติดีมีลักษณะที่ควบคุมการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และ ดับไปของทุกสรรพสิ่ง เป็นการบ่งบอกถึงความเท่าเทียมกันโดยคุณลักษณะ หรืออำนาจหน้าที่ของสิ่งสูงสุดที่อยู่เบื้องหลังของแต่ละศาสนาเป็นแนวคิดแบบพหุนิยม

“พระเจ้านั้นไม่มีรูปร่างที่เป็นรูปแบบ และไม่มีรูปร่างแม้ที่เป็นนามธรรม คือ เป็นจิตหรือเป็นวิญญาณ คือไม่เป็นทั้งรูปธรรม ไม่เป็นทั้งนามธรรม ที่เป็นจิตหรือวิญญาณ”

(พุทธทาสภิกขุ, 2522 : 240)

จากการศึกษาและวิเคราะห์ก็จะพบว่าพระเจ้าของที่ท่านพุทธทาสภิกขุนำมาเปรียบเทียบว่าเท่ากฎธรรมชาติของศาสนาพุทธนั้น เป็นพระเจ้าของที่มีลักษณะเป็นนามธรรม เป็นพระเจ้าของที่มีใช้บุคคล

“ถ้าเรามีกฎธรรมชาติเป็นพระเจ้า เราก็ทำให้ถูกตามกฎของธรรมชาติ ที่สุดนั่นแหละคืออ่อนวอน... ถ้าจะใช้คำว่าอริยฐานมันก็ไม่ใช่เพียงแต่ความคิดนึก มันต้องตั้งใจเด็ดขาดลงไปที่จะทำให้ถูกต้องตามกฎ แล้วก็ทำจริงๆ ด้วย นี่จึงเรียกว่า อริยฐาน...นี่เราก็บอกว่าฉันเหมือนกันฉันต้องทำให้ถูกต้องตามกฎ พระเจ้าที่รับรู้คือมันถูกต้องตามกฎ แล้วกฎมันจะไม่รับรู้อย่างไร? ก็ได้ผลตามกฎก็เป็นดีหรือเป็นชั่วตามที่บัญญัติกันว่าอะไรบัญญัติว่าดี อะไรบัญญัติว่าชั่ว พระเจ้านั้นมีหน้าที่แต่จะให้ความยุติธรรมว่าทำอย่างนี้แล้วจะเกิดผลอย่างนี้ ทำอย่างนี้แล้วผลจะเกิด

อย่างนี้ ตามกฎอิทัปปัจจยตาเท่านั้นเอง”

(พุทธทาสภิกขุ, 2528 : 49-51)

ท่านเริ่มสนับสนุนประเด็นเรื่องความหมายของพระเจ้าเท่ากับกฎธรรมชาติมากขึ้นซึ่งเป็นแนวคิดแบบพหุนิยมเพราะเห็นว่าศาสนาต่างเท่าเทียมกัน ตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุคำว่า ธรรมชาติ หรือธรรมชาตินี้ มีอยู่ 4 ความหมายด้วยกันคือ 1. ตัวธรรมชาติ 2. ตัวกฎของธรรมชาติ 3. ตัวหน้าที่ของธรรมชาติ เป็นหน้าที่ของสิ่งมีชีวิต จะต้องปฏิบัติตามกฎของธรรมชาติ 4. ผลของธรรมชาติ ที่เกิดขึ้นมาจากการปฏิบัติตามกฎ พระเจ้าตามความหมายของท่านพุทธทาสภิกขุ ตรงกับความหมายที่ 2 เพราะพระเจ้าคือกฎของธรรมชาติที่มีอยู่จริง และสร้างสิ่งทั้งหลายออกมา ในทุกสิ่งทุกอย่างมันมีกฎอยู่อันหนึ่งที่คอยควบคุมดูแลกำกับกฎ นั่นคือกฎธรรมชาติ

“ที่นี้ในทุกอย่างนั้นมีกฎอะไรอันหนึ่งกำกับอยู่ สิ่งอยู่ ควบคุมอยู่ นั้นเรียกว่า กฎของธรรมชาติ เช่นทำไมก่อนหน้านี้ไม่มีจักรวาล ไม่มี Solar system ไม่มีอะไร แล้วทำไมมันมีขึ้นมาได้ มันก็เพราะกฎธรรมชาติ มีดวงอาทิตย์ แล้วก็มีโลก แล้วก็มีอะไรๆ ในโลก ตามลำดับ ก็เรียกว่ามันเป็นไปโดยกฎธรรมชาติ”

(พุทธทาสภิกขุ, 2528 : 333)

กฎธรรมชาตินี้อาจจะเรียกได้ว่าเป็นพระเจ้าที่คอยควบคุมอยู่ทุกหนทุกแห่งก็ได้ เพราะกฎธรรมชาติคอยคุมเราอยู่ หน้าที่เราต้องปฏิบัติตามกฎธรรมชาตินั้น ถ้าปฏิบัติตามกฎนั้น ผลที่ได้จะแปรไปตามการทำหน้าที่ตามกฎธรรมชาติ การปฏิบัติตามกฎธรรมชาติอย่างสุดกำลังก็คือว่าเป็นการอ่อนวอนที่แท้จริงอยู่ในตัวของมันเอง สำหรับพระเจ้าที่ไปเป็นแบบบุคคล ผลที่ได้รับก็คือความรอด ความรอดก็คือนิพพานนั่นเอง

นอกจากจะตีความว่าพระเจ้าคือกฎธรรมชาติแล้ว ท่านก็ยังตีความเปรียบเทียบว่า พระเจ้าเท่ากับกฎอิทัปปัจจยตา หรือนิพพานในศาสนาพุทธดังที่ท่านกล่าว

“ที่นี้จุดหมายปลายทางของพุทธบริษัท คือนิพพาน คือเข้าถึงความเป็นอันเดียวกับกฎของอิทัปปัจจยตา ไม่ต้องถูกสร้างอีกต่อไป ถ้าพระเจ้าเป็นจุดหมายปลายทาง ในพุทธศาสนาก็มีนิพพานเป็นพระเจ้า อิทัปปัจจยตาในแง่ที่เป็นผลสุดท้าย จุดปลายทางที่จะเข้าถึงมันก็คือ สิ่งที่ไม่รู้จะเรียกว่าอะไร กล่าวคือการจบลงของ

อิทัปปัจจยตานี มั่นก็คือนิพพานในพุทธศาสนา”

(พุทธทาสภิกขุ, 2544 : 112-114)

ที่ท่านเสนอว่า พระเจ้าเท่ากับกฏอิทัปปัจจยตา เพราะอิทัปปัจจยตา ก็คือกฎธรรมชาติ ที่มีอยู่ในสิ่งต่างๆ อิทัปปัจจยตา คือ ความที่เมื่อมีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ จึงเกิดขึ้น ก็มีคุณลักษณะ เหมือนกับพระเจ้า แต่เป็นพระเจ้าในลักษณะนามธรรม มีคุณสมบัติในการสร้างสิ่งทั้งหลาย ควบคุมสิ่งทั้งหมด และทำลายล้างสิ่งทั้งหลายในฐานะเป็นจุดหมาย ท่านมีความเห็นว่าสิ่งทั้งหลาย ในสากลจักรวาลตั้งขึ้นมาจากกฏอิทัปปัจจยตา ซึ่งแทรกซึมอยู่ในทุกสิ่งในทุกๆ ปริมาณ เมื่อปริมาณ ต่างๆ มารวมตัวกันเป็นอนุ เป็นธาตุ เป็นกลุ่มขึ้นมา ก็ตกอยู่ภายในกฏอิทัปปัจจยตา

การตีความลักษณะเป็นการตีความที่แตกต่างไปจากความเชื่อเดิมของชาวพุทธส่วนใหญ่ ท่านพุทธทาสภิกขุจึงถูกวิจารณ์ว่าเป็นการตีความเข้าข้างศาสนาอื่น ท่านได้อธิบายเจตนาของ ท่านว่า การตีความของท่านไม่ใช่เป็นการตีความเพื่อประโยชน์อะไร เพื่อประการใด นอกจากการ ประนีประนอมกัน ดังที่ท่านกล่าวว่า

“บางคนอาจจะคิดว่า นี่เพื่อจะไปต่อรองกับพวกที่มีพระเจ้า เพื่อเอาอก เอาใจเขาหรืออย่างไร? ก็บอกว่าไม่ใช่อย่างนั้น มันเป็นเรื่องจริง มัน เป็นความจริงอย่างยิ่ง จริงโดยเด็ดขาด ที่มันมีอยู่อย่างนี้คือเรามีธรรมะ ในลักษณะนี้ เป็นสิ่งที่ทำหน้าที่เหมือนกับพระเจ้า ในศาสนาทั้งหลาย เขาทำกันได้อย่างไร เราก็ทำกันได้อย่างนั้น ฉะนั้นให้ยุติว่า เรามีพระเจ้าตามแบบชาวพุทธ เป็นปฐมเหตุของสิ่งทั้งปวง สร้างสิ่งทั้งปวง ควบคุมสิ่งทั้งปวง ทำลายสิ่งทั้งปวง ตั้งอยู่ได้โดยไม่ต้องอาศัยอะไร นี่อาตมาก็ถูกตำหนิว่า เอาใจออกห่างพุทธศาสนาไปเข้าทางคริสเตียน ขย่องเชิดชูอะไรนี้ เรื่องนี้ขอยืนยันว่าไม่เป็นความจริง เป็นเรื่องที่พูด ตามจริง เป็นเรื่องที่มีอยู่อย่างไร แล้วก็ไม่ได้แก้งตีความหมาย ให้เป็นประโยชน์หรือให้โทษแก่ฝ่ายใด พุดไปตามความจริงจึงพยายาม ซื่ออย่างยิ่งที่จะให้เห็นว่า ในทุกศาสนามีสิ่งที่เรียกว่า ไกวัลยธรรมเดียวกัน ข้อเดียวกัน ใครเข้าถึงแล้วจะหมดความยึดถือที่แยกเป็นศาสนานั้น จนได้ดูถูกหมิ่นกัน นี่ขอให้ฟังกันให้ดีฯ อย่างนี้”

(พุทธทาสภิกขุ, 2528 : 41)

ข้อความแบบพหุนิยมค้นคว้าแล้วนำมาเรียงลำดับตามเวลาตามปีได้ดังนี้

พ.ศ.2503

เนื้อความจากหนังสือ “วิชาขุขาทศนา” ที่ท่านแสดงในวันวิชาขุขาทศนา แก่ผู้มาฟังธรรมทั่วไปในวันที่ 10 พฤษภาคม 2503 นำเรื่องธรรมมาเปรียบเทียบกับพระเจ้าซึ่งเนื้อความที่มีทัศนะแบบพหุนิยมดังนี้

“ธรรมะนั้นแหละคือพระเป็นเจ้า ถ้ากลัวพระเป็นเจ้าจะกลัวธรรมะ ถ้านับถือพระเป็นเจ้าต้องนับถือธรรมะ ถ้าจะเอาอกเอาใจพระเป็นเจ้าก็จงเอาอกเอาใจธรรมะ คือปฏิบัติธรรมให้สมควรแก่ธรรมให้ถูกต้องตามทำนองครองธรรม ให้ก้าวไปตามทำนองครองธรรมในที่สุดก็จะอยู่เหนือความทุกข์โดยประการทั้งปวง นี่เรียกว่าเป็นการกล่าวโดยสมมติ นี่เรียกว่าเป็นการกล่าวอย่างบุคคลาธิษฐาน คือพูดให้เป็นตัวเป็นตนขึ้นมา เป็นบุคคลขึ้นมาว่าเป็นพระเป็นเจ้าดังนี้เป็นต้น แต่ถ้าพูดเป็นธรรมาธิษฐานแล้วก็คือธรรมะนั้นเอง”

(พุทธทาสภิกขุ, 2503 : 125)

ข้อความนี้เป็นพหุนิยมเพราะพระเป็นเจ้า กับนิพพานเท่ากัน หรือเป็นสิ่งเดียวกัน บุคคลในที่นี้ไม่น่าจะหมายถึงที่เป็นตัวตนแบบจริงๆ ที่ตามจินตนาการว่าอยู่บนสวรรค์ที่มีอำนาจให้คุณให้โทษ และมีอารมณ์แบบมนุษย์ น่าจะเป็นการสมมติว่าเปิดตัวตน เพราะท่านกล่าวไว้หลายแห่งว่าพระเป็นเจ้าที่มีความหมายเทียบเท่ากับธรรมะ คือพระเป็นเจ้าแบบที่ไม่มีตัวตนเท่านั้น ส่วนพระเป็นเจ้าแบบไม่มีตัวตนท่านไม่ยอมรับว่ามีความหมายเท่าสัจจะธรรมอันสูงในศาสนาพุทธ ถ้าจะมีการเปรียบเทียบ ท่านก็จะกล่าวว่า เป็นเรื่องของอวิชา หรือความมกมายว่ามีตัวตน

พ.ศ.2504

“ธรรมกถาแสดง ณ ห้องกลุ่มพุทธศาสนาคณาจารย์มหาวิทยาลัย” ซึ่งแสดงแก่คนทั่วไปโดยเฉพะานิสิต และคณาจารย์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

“ในลัทธิที่ถือว่า God เป็น Personal เป็นการถือกันอยู่แต่ในหมู่คนที่มีความรู้ในพวกที่มีความคิดสูงขึ้นมาอีกเขาเข้าใจว่า God เป็นอำนาจเร้นลับที่ไม่มีคำอื่นใด จะเรียกก็เรียก God เป็นการปฏิเสธ Personal God อยู่แล้ว ซึ่งความหมายใกล้เคียงเข้าไปกับ “ธรรมะ”

ในพระพุทธศาสนา”

(พุทธทาสภิกขุ, 2504 : 25)

พระเจ้ากัณฑ์ธรรมะมีความหมายใกล้เคียงเป็นลักษณะเป็นพหุนิยม ความเห็นที่ท่านเสนอว่าพระเจ้าที่มีความหมายใกล้เคียงกับกฎธรรมชาติ หรือธรรมของศาสนาพุทธเป็นพระเจ้าแบบไม่มีตัวตนเท่านั้นส่วนพระเจ้าแบบไม่มีตัวตนท่านไม่ได้เอามาเปรียบเทียบว่าเป็นสิ่งสำคัญเสมอกับธรรมเลยดังนั้นประเด็นที่จะนำไปตั้งข้อสังเกตในบทอภิปรายผล

พ.ศ.2509

ปาฐกถาเรื่อง “สิ่งที่เรายังสนใจกันน้อยไป” ท่านแสดงท่ามกลางที่ประชุมใหญ่ พุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก พุทธสถาน จังหวัดเชียงใหม่ วันที่ 9 พฤศจิกายน พ.ศ. 2509 แสดงต่อศาสนิกชนหลายเนื้อหาเนื้อหามุ่งสร้างความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนา มีลักษณะเป็นพหุนิยมดังนี้

“ธรรมที่เป็นหัวใจแท้จริงของพุทธศาสนานั้นเป็นสิ่งเดียวกับ “ธรรม” ที่เป็นหัวใจของศาสนาอันเดียวกับทุกศาสนา...ศาสนาที่แท้จริงทุกศาสนา ย่อมมีจุดมุ่งหมาย เพื่อกำจัดความมีตัวเป็นตัวของคนทุกคนในโลก”

(พุทธทาสภิกขุ, 2509 : 17)

เนื้อความเป็นพหุนิยมเพราะเห็นศาสนาทุกศาสนาเท่ากันในประเด็นเรื่องการกำจัดความเห็นแก่ตัว และประเด็นนี้ประเด็นที่สำคัญ ซึ่งเป็นหัวใจของทุกศาสนาและทำให้ศาสนาทุกศาสนาดีเหมือนกันเท่าเทียมกัน คือประเด็นเรื่องทุกศาสนาสอนให้คนกำจัดความเห็นแก่ตัว เพราะเห็นว่าถ้าทุกคนไม่เห็นแก่ตัวโลกมนุษย์ก็จะอยู่ร่วมกันอย่างผาสุก ซึ่งเป็นพื้นฐานของมนุษย์ทุกคนที่ต้องการเหมือนกันคือรักความสุขเกลียดความทุกข์ ประเด็นนี้เป็นประเด็นสำคัญประการหนึ่งที่เวลาที่มีการอ้างความเป็นพหุนิยมของมานพุทธทาสภิกขุ จะถูกนำไปอ้างเสมอถึงการมองศาสนาทุกศาสนาเท่าเทียมกันเพราะสามารถที่จะกำจัดความเห็นแก่ตัวได้เหมือนกัน

พ.ศ.2514

“สันตสัดัพพธรรม” เป็นปาฐกถาธรรมที่ท่านแสดง ณ สวนโมกขพลาราม ในปี 2514 แก่พุทธบริษัท ท่านมีจุดประสงค์ในการบรรยายชุดนี้เพื่อจะใช้เป็นคู่มือในการตรวจสอบเทียบเคียงหลักธรรมและการปฏิบัติที่เหมาะสมกับยุคสมัยระดับของพุทธบริษัท และการตีความศาสนา

“ดังนั้นสิ่งที่เราควรจะมุ่งหวังก็คือว่า โลกมันจะรอดต่อไปได้ ก็เพราะ

ความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนา คือแต่ละศาสนา หรือแต่ละบุคคล ผู้ที่นับถือศาสนาต่างๆ กันนั้น มีความเข้าใจกันดี แล้วก็เพราะเข้าใจในศาสนาของตนๆ ดี และปฏิบัติถูกต้องด้วย อันนี้เป็นทางที่โลกมันจะอยู่รอดได้. ทีนี้จะสำเร็จอย่างนั้นได้ก็ต้องมีความเข้าใจอันถูกต้อง ว่าโดยที่แท้แล้วมีศาสนาเพียงศาสนาเดียวใน همین โลกธาตุ”

(พุทธทาสภิกขุ, 2514 : 106)

ตอนท้ายของข้อความนี้เป็นลักษณะของพหุนิยมเพราะเห็นว่าศาสนามีเพียงศาสนาเดียว เพราะศาสนาต่างๆ น่าจะสอนเรื่องเดียวกัน ท่านพุทธทาสภิกขุให้ความหมายคำว่า ที่แท้ศาสนามีเพียงศาสนาเดียว น่าจะหมายถึง ศาสนาที่จะทำให้ศาสนิกชนรอดพ้นจากความทุกข์ ซึ่งคุณสมบัตินี้ก็มีอยู่ในทุกๆ ศาสนา ฉะนั้นศาสนาจึงมีเพียงศาสนาเดียว คือศาสนาที่ทำให้พ้นจากความทุกข์นั่นเอง และเป็นจุดที่ศาสนาต่างเหมือนกันในทุกๆ ศาสนาและอีกหนังสือเล่มหนึ่งคือสอนพุทธศาสนาผ่านทางไบเบิลเป็น คำบรรยายอบรมพระธรรมทูตสายต่างประเทศ ประจำปี 2514 แก่พระภิกษุที่จะไปทำหน้าที่เป็นพระธรรมทูตต่างประเทศเปรียบเทียบศาสนาทุกศาสนาว่ามีแก่นเดียวกันเป็นทศนะแบบพหุนิยมดังนี้

“ทุกศาสนาที่แท้จริงก็เป็นศาสนาจริงๆ ไม่ใช่ศาสนาบ้า ศาสนาที่เป็นศาสนาทุกศาสนา มีจุดศูนย์กลาง nucleus อันเดียวกัน ไม่ใช่ว่าเหมือนกัน ไม่ใช่ nucleus คนละอัน แล้วเหมือนกัน nucleus อันเดียวกันเลย”

(พุทธทาสภิกขุ, 2531 : 95)

มีความหมายคล้ายกับเนื้อความข้างบนแต่เขียนในอีกสำนวนหนึ่ง จุดศูนย์กลางคือแก่นของศาสนา เป็นการเปรียบเทียบเชิงวิทยาศาสตร์เหมือนอะตอม ซึ่งโปรตอน อิเล็กตรอน นิวตรอนมีนิวเคลียสอันเดียวกัน เหมือนศาสนาถึงจะต่างกันในรูปแบบของภาษา วัฒนธรรม แต่แกนกลางของคำสอนท่านเหมือนกันหรืออันเดียวกันเลย เป็นลักษณะเอกภาวะ

พ.ศ.2515

“อิทัปปัจจยตา” เป็น คำบรรยายประจำวันเสาร์ ในสวนโมกขพลาราม ภาคมาฆบูชา ประจำปี 2515 แก่พุทธศาสนิกชนที่เข้ามาฟังธรรมทั่วไป เห็นได้ชัดว่าท่านเริ่มที่จะเปรียบเทียบนิพพานในศาสนาพุทธ กับพระเจ้าในศาสนาเทวนิยมว่าเป็นอย่างเดียวกัน

“นิพพานนั้นคือพระเจ้าในพระพุทธศาสนา หรือพระเจ้านั้น คือนิพพาน
ในพระพุทธศาสนา”

(พุทธทาสภิกขุ, 2515 : 113)

พระนิพพานเป็นจุดสูงสุดของศาสนาพุทธ ส่วนพระเจ้าเป็นสิ่งสูงสุดของศาสนาประเภท
เทวนิยมท่านใช้ในความหมายเดียวกันเพราะใช้คำว่าหรือ แสดงว่าในความหมายของท่านสองสิ่งนี้
เป็นสิ่งเดียวกันหรือเรื่องเดียวกัน แต่เรียกชื่อต่างกันหรือเป็น ไวพจน์ซึ่งกันและกัน ดังนั้นเนื้อความนี้
น่าจะเห็นว่าท่านยอมรับ และเห็นว่าศาสนาประเภทเทวนิยมเท่ากับศาสนาพุทธ และลักษณะนี้ก็พ้อง
กับพหุนิยมทางศาสนา

“เราควรจะดูให้ดีที่ความเป็นมาแห่งศาสนานั้น ๆ แล้วก็จะพบได้ว่า ทุก
ศาสนามีหัวใจอันลึกซึ้งซึ่งเนื่องกันอยู่กับกฎเกณฑ์ของ อิทปปัจจยตา
และเหตุการณ์ ภายนอกคือประวัติของศาสนานั้น ๆ ก็เป็นไปตามกฎแห่ง
อิทปปัจจยตา ไม่มีอะไรที่ไม่เป็นไปตามกฎเกณฑ์อันนี้”

(พุทธทาสภิกขุ, 2515 :232)

เนื้อหาด้านบนนำมาจากเรื่อง “อิทปปัจจยตา” เป็น คำบรรยายประจำวันเสาร์ ในสวน
โมกขพลาราม ภาคฆมพูชา ประจำปี ๒๕๑๕ ใจความสำคัญของคำว่าอิทปปัจจยตานั้น คือคำย่อ
ของเรื่องปฏิจัสสมุปบาท โดยมีใจความแต่สั้นๆว่า “เมื่อมีสิ่งๆ เป็นปัจจย สิ่งนี้ๆ ย่อมเกิดขึ้น” หรือ
ความหมายที่กลับว่า “ถ้าไม่มีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจย สิ่งนี้ๆ ก็ไม่เกิดขึ้น อาจเรียกรวมได้ว่าเป็นหัวใจของ
ทุก ๆ สิ่ง สิ่งทั้งหลายทั้งปวง แม้ว่าที่ภายนอกมันจะต่างกันอย่างไร แต่สารัตถะเหมือนกัน คือ ตก
อยู่ใต้ กฎหรือภาวะแห่งความเป็น อิทปปัจจยตามีในทุกสิ่ง ไม่ยกเว้นอะไรและเกี่ยวข้องกับทุก
สิ่ง และ อิทปปัจจยตา มิได้จำกัดอยู่แต่ในขอบเขตของ พุทธศาสนา เท่านั้น แต่ได้ครอบคลุมทั่วไป
หมด เพราะ ตั้งอยู่ในฐานะที่เป็น กฎของธรรมชาติ ท่านให้ความเห็นว่า ก็มีอำนาจเท่ากับสิ่งที่มนุษย์
ทั้งหลายเรียกกันว่า “พระเป็นเจ้า” ดังนั้นท่านจึงคิดว่าอาจจะใช้เรื่องนี้ สำหรับการต่อรองในการทำ
ความเข้าใจกันและกันในระหว่างศาสนาทั้งหลายในโลกนี้ ไม่มีอะไรในโลกทั้งมวล ที่มีได้เกี่ยวข้อง
อยู่กับสิ่งที่เรียกว่า “อิทปปัจจยตา” จากเนื้อความที่อ่านนี้ ก็แสดงว่าท่านยอมรับ ให้พระเจ้าเทียบเท่า
กับพระนิพพาน เพราะทั้งคู่ต่างก็ตกอยู่ภายใต้กฎ อิทปปัจจยตา หมายถึงสอนเรื่องเดียวกันเป็นสากล
จึงเป็นลักษณะแนวคิดแบบพหุนิยมนั่นเอง

พ.ศ.2516

หนังสือ “ปรมัตตสภาวะธรรม” เป็น คำบรรยายวันฆมพูชาในสวนโมกขพลา ประจำปี

2516 แก่พุทธศาสนิกชนที่เข้ามาฟังธรรมทั่วไปมีเนื้อความที่บอกว่าธรรมชาติ และพระเจ้าเป็นสิ่งเดียวกันดังนี้

“ทุกศาสนาปรมาตตสภาวะธรรม ตรงเป็นอันเดียวกันหมด คือ ไม่มีอะไรที่จะเอามันหมาย เป็นตัวตน ของตัวตน ให้เป็นของธรรมชาติ หรือของพระธรรม หรือของพระเจ้า”

(พุทธทาสภิกขุ, 2518 : 430)

เนื้อความเป็นพหุนิยมเพราะเห็นว่า ธรรมหรือพระเจ้าเท่ากัน เพราะใช้แนวคิด หรือกฎเดียวกัน เป็นข้อความบ่งชี้ถึงการยอมรับสิ่งสูงสุด แก่นศาสนา ปรมาตตสภาวะธรรม ของทุกศาสนา เป็นสิ่งเดียวกันนั้นกันแสดงว่ายอมรับว่าความจริงมีลักษณะเอกภาวะในทุกศาสนา และก็มีประเด็นว่าธรรมะหรือพระเจ้าก็คือสิ่งเดียวกัน เพราะท่านใช้คำว่าหรือ ถ้าเป็นสิ่งที่ต่างกัน ไม่ใช่สิ่งเดียวกัน ท่านน่าจะใช้คำว่าและมากกว่า

พ.ศ.2519

“ธรรมภาแสดง ณ ห้องกลุ่มพุทธศาสนาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย” ซึ่งแสดงแก่คนทั่วไปโดยเฉพะานิสิต และคณาจารย์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยมีเนื้อความหลายตรงที่มีทัศนะแบบพหุนิยมเช่น

“สรุปแล้ว ธรรม ก็หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นทั้งตัวเหตุ ตัวผล ปรากฏการณ์ต่างๆ และทำคำสอนเพื่อการปฏิบัติให้ลู่ถึงผล ทั้งสิ่งที่มีรูป และไม่มีรูป ธรรมมีความหมายกว้างมาก และส่วนหนึ่งก็มีความหมายเท่ากับคำว่า God หรือ ยะโฮวา อ้าหล่า หรือพรหม อิศวร นารายณ์ ใน ศาสนาฮินดู ที่แยกพระเจ้าออกเป็น 3 ก็เป็นการแยกหน้าที่ให้ต่างกัน เท่านั้น เมื่อเมื่อพูดถึงส่วนรวมแล้ว พระเจ้าของทุกศาสนากับธรรมะในปริยายหนึ่ง ก็มีหน้าที่อย่างเดียวกัน”

(พุทธทาสภิกขุ, 2519 : 283)

เนื้อความที่เป็นพหุนิยมเพราะเห็นว่าไม่ว่าศาสนาพุทธ หรือศาสนาแบบมีพระเจ้าที่เรียกชื่อพระเจ้าต่างกันนั้นต่างก็สอนในเรื่องเดียวกัน พระเจ้ามีคำเรียกชื่ออยู่หลายคำ แต่ทุกคำก็มีความหมายเท่ากับคำว่าธรรมะในศาสนาพุทธประเด็นที่ว่ามีความหมายเท่ากันท่านพูดในประเด็นว่ามีหน้าที่อย่างเดียวกัน พระเจ้าทำหน้าที่เช่นเดียวกับธรรมพระเจ้ามีหน้าที่ สร้าง ดูแลรักษา และทำลาย

ล้าง ส่วนธรรมะหรือธรรมชาติทำหน้าที่ให้เกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไป ตามเหตุ และปัจจัย

“พุทธศาสนาไม่รับว่ามี Personal God ดังกล่าวแล้ว แต่รับว่ามีอำนาจ
เร้นลับอย่างหนึ่งที่เหมือนกับอำนาจ God”

(พุทธทาสภิกขุ, 2519 : 283)

ข้อความนี้กล่าวถึงการไม่ยอมรับพระเจ้าแบบที่เป็นตัวตน ซึ่งท่านก็กล่าวว่าไว้หลาย
แห่งว่าพระเจ้าที่สามารถจะเข้าได้กับแนวคิดของศาสนาพุทธก็คือพระเจ้าแบบที่ไม่เป็นตัวตน เพราะ
อำนาจที่เร้นลับบางอย่างเป็นการบ่งบอกเป็นนัยยะว่าหมายถึงสภาวะธรรม หรือกฎธรรมชาติซึ่งคอย
ควบคุมคลับแคลให้ทุกสิ่งเกิดและดับตามปัจจัย และมีความยุติธรรมเพราะไม่ใช่บุคคลซึ่งกำหนด
คลับแคลอะไรให้เกิดขึ้นตามใจ หรือความรู้สึก

พ.ศ.2522

หนังสือ “เทคนิคของการมีธรรม” นำมาจากปาฐกถาธรรมพิเศษ ทางสถานี
วิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย กรมประชาสัมพันธ์ ถ่ายทอดทุกสถานี ที่ท่านพุทธทาสเคยแสดง
ไว้ แลวนำมารวมเล่มเป็นหนังสือ เป็นการแสดงธรรมทั่วไป เนื้อหาที่มีลักษณะพหุนิยมมีดังนี้

“คำว่าพระเจ้า มีความหมายโดยทั่วไปคือ ผู้สร้างโลก ผู้ควบคุมโลก และ
ผู้ทำลายโลกเป็นเสียคราวๆ ผู้สร้างโลก ควบคุมโลก ทำลายโลก ใน
ความหมายของคำว่าเกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไป นั้นคือกฎของธรรมชาติ มีอำนาจ
มีความสามารถเท่ากับสิ่งที่เรียกกันว่า “พระเป็นเจ้า”

(พุทธทาสภิกขุ, 2522 : 44)

พระเจ้ากับนิพพานมีความหมายเหมือนกันเป็นลักษณะแบบพหุนิยมเมื่อท่านพุทธทาส
ภิกขุเปรียบเทียบมโนทัศน์เรื่องพระเจ้า กับธรรมะหรือกฎธรรมชาติในศาสนาพุทธท่านมักจะ
เปรียบเทียบในเชิงบทบาทหน้าที่ว่าคุณสมบัติของพระเจ้ามี่ลักษณะอย่างใดบ้าง และคุณสมบัติของ
กฎธรรมชาติซึ่งเป็นคำสอนของทางศาสนาพุทธที่เป็นตัวควบคุมทุกอย่างให้ดำเนินไป ซึ่งทั้งสอง
เมื่อว่าโดยคุณสมบัติแล้วคล้ายกัน ต้องการจะสื่อว่าพระเจ้ากับกฎธรรมชาติเป็นสิ่งเดียวกัน ซึ่งกฎ
ธรรมชาติก็รวมไปถึงพระนิพพานด้วย เพราะเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งหรือที่
เรียกว่าอสังขตธรรม สรุปว่าความหมายต้องการจะบอกว่าพระเจ้ากับพระนิพพานเท่ากัน เพราะมี
คุณสมบัติเดียวกัน ทำหน้าที่อย่างเดียวกัน เป็นเนื้อความที่สนับสนุนแนวคิดแบบพหุนิยมว่า

“พระเจ้านั้นไม่มีรูปร่างที่เป็นรูปแบบ และไม่มีรูปร่างแม้ที่เป็นนามธรรม คือ เป็นจิตหรือเป็นวิญญาณ คือไม่เป็นทั้งรูปธรรม ไม่เป็นทั้งนามธรรม ที่เป็น จิตหรือวิญญาณ”

(พุทธทาสภิกขุ, 2522 : 240)

ท่านพุทธทาสน่าจะมีความคิดว่าการเปรียบเทียบระหว่างศาสนานั้น สิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่พ้นคือความแตกต่างของคำสอนของแต่ละศาสนา ความแตกต่างที่เห็นได้ชัดคือมนโฑศน์เรื่องพระเจ้า เพราะศาสนาหลักๆมีคำสอนผูกคองเกี่ยวกับพระเจ้า แม้จะเรียกชื่อต่างกันเช่น พระยโศวาท, พระพรหม, พระอัลเลาะห์ เป็นต้น ดังนั้นจึงพยายามตีความเรื่องพระเจ้าว่ามีลักษณะอย่างไร

เนื้อหาด้านบนตีความ หรืออธิบายว่าพระเจ้ามีลักษณะพิเศษเพราะไม่มีรูปร่างหรือรูปแบบทั้งที่เป็นรูปธรรม หรือนามธรรม ซึ่งคุณสมบัตินี้พ้องกับคุณสมบัติของพระนิพพานซึ่งเป็นอสังขธรรม ซึ่งไม่มีปัจจัยอะไรมาปรุงแต่งได้ เป็นการตีความอีกแบบหนึ่งซึ่งเข้าใจว่าต้องการจะสื่อว่าพระเจ้กับพระนิพพานเป็นลิ่งเดียวกันเพราะมีคุณสมบัติอย่างเดียวกัน

“พวกอื่นเขาถนัดที่จะเรียกว่าพระเจ้า, พระเป็นเจ้าก็ไม่มีไร พวกฝรั่งเขาเรียกขาวว่า God แปลว่า พระเจ้า หรือเรียกสั้นๆว่ากฎ ก็แปลว่าพระเจ้าเหมือนกัน คือกฎธรรมชาติ เรามีพระเจ้าองค์เดียวกัน เรียกชื่อผิดกันเล็กน้อย นี้พระเจ้าคือ พระธรรมเจ้า พระธรรมเจ้าคือ กฎ อันเนียบขาดของธรรมชาติ”

(พุทธทาสภิกขุ, 2522 : 279)

เมื่อท่านได้ศึกษาเนื้อหาคัมภีร์ทางศาสนามากขึ้น ท่านก็มีความคิดเกี่ยวกับพระเจ้าเพิ่มเติมอีกว่า เป็นเพราะคนเรามีความกลัวและสงสัยในบางสิ่งบางอย่างที่มองไม่เห็น ในปรากฏการณ์ธรรมชาติ เช่น ฝนตก พายุร้อง พายุฟ้า ภูเขาไฟระเบิด เป็นต้น ก็เกิดความกลัว และความกลัวดังกล่าวนำไปสู่ความเชื่อว่า ต้องมีอะไรสักอย่างที่ไม่เห็นในธรรมชาติ และคงเป็นลิ่งที่สูงสุดคอยควบคุมทุกสิ่งทุกอย่างอยู่ และดลบันดาลให้เกิดลิ่งต่างๆ อันน่าเกรงขาม จึงได้เกิดความเชื่อเรื่องลิ่งสูงสุดแบ่งเป็น 2 ฝ่าย ฝ่ายแรกเชื่อว่าลิ่งสูงสุดมีลักษณะเป็นบุคคลที่คอยดูแลลิ่งต่างๆ และพากันเรียกลิ่งสูงสุดนั้นว่า “พระเจ้า” การเคารพนับถือพระเจ้ก็ออกมาในลักษณะของการอ้อนวอนให้พระเจ้าช่วยเหลือ บรรเทาความทุกข์ที่เกิดขึ้น ส่วนฝ่ายที่สองก็มีความเชื่อในเรื่องของอำนาจลิ่งลับข้างต้น แต่พอได้มีความฉลาดขึ้น เขาก็พบว่าลิ่งที่เขาเคารพอ้อนวอนนั้นไม่สามารถช่วยเหลือให้เขาพ้นจากความทุกข์ได้จริง โดยเฉพาะความทุกข์ที่เกิดจากภายในคือกิเลส

เขาจึงพยายามเอาชนะความทุกข์นี้ให้ได้ ในที่สุดก็พบเรื่องกฎของธรรมชาติ ที่คอยควบคุมดูแลสิ่งต่างๆ จึงได้เข้าใจว่าทุกสิ่งทุกอย่างขึ้นอยู่กับกฎของธรรมชาติ ไม่มีอะไรนอกเหนือจากกฎธรรมชาติ กฎของธรรมชาติจึงเป็นพระเจ้าของฝ่ายนี้ ส่วนความเคารพและเชื่อถือกฎธรรมชาติ มักออกมาในรูปของการทำตามกฎธรรมชาติ ไม่ประพฤติให้ผิดกฎธรรมชาติ แนวความคิดเรื่องสิ่งสูงสุดจึงแบ่งออกเป็นสองสายดังนี้ แนวความคิดแบบแรกเป็นแนวความคิดของศาสนาประเภทเทวนิยม ส่วนแนวความคิดแบบหลังเป็นแนวคิดในทางศาสนาพุทธนั่นเอง

“ธรรมนั้น นั้นแหละ ศึกษาให้ดีเถอะ จะพบว่ามีความหมายแห่งความเป็นพระเจ้า... “ธรรมชาติ” นั้นเอง มีความหมายมีคุณค่าตรงกับคำว่า พระเจ้า ในความหมายที่ถูกต้อง ขอให้พุทธบริษัทเรารู้จักสิ่งที่เรียกว่า ธรรมชาตินั้นไว้ให้ชัดเจนเถอะ ก็จะเข้าใจกันได้ จะทำความเข้าใจกันได้กับเพื่อนมนุษย์ทั่วโลกที่เขามีพระเจ้า เขานับถือพระเจ้า”

(พุทธทาสภิกขุ, 2528 : 38)

อธิบายธรรม ว่ามีความหมายเดียวกับพระเจ้า ในประเด็นที่ว่ามีคุณค่าตรงกับพระเจ้า คุณค่าน่าจะหมายถึงคุณสมบัติ หรือหน้าที่ เหมือนกับพระเจ้า เจตนาของท่านเพื่อจะให้เกิดความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนาที่มองว่ามีลักษณะตรงข้ามกัน คือมีพระเจ้า กับไม่มีพระเจ้า

เนื้อความด้านล่างนำมาจากการบรรยายชุด “ใจความแห่งคริสต์ธรรมเท่าที่พุทธบริษัทควรทราบ” นี้ เป็นการบรรยายประจำวันเสาร์แห่งภาคมาฆบูชา ปี 2522 ตั้งแต่วันเสาร์ที่ 6 มกราคม ถึงวันเสาร์ที่ 31 มีนาคม 2522 มีเนื้อความที่มีทัศนะแบบพหุนิยมดังนี้

“ที่นี้เราจะดูซ้ำอีกครั้งหนึ่งว่า เมื่อกล่าวโดยคุณลักษณะ เราจะพบลักษณะคือ หน้าที่หรือความสามารถของพระเจ้า พระเจ้าต้องเป็นปฐมเหตุสิ่งของทุกสิ่ง ถ้าถามขึ้นว่าสิ่งทั้งหลายนี้มีที่ออกมาไหม? มีปฐมเหตุไหม? โดยสามัญสำนึกใครๆ ก็ต้องตอบว่ามี มีปฐมเหตุ คือต้องมีที่ออกมาแห่งสิ่งทั้งปวง สิ่งทั้งปวงจึงจะออกมา พวกที่มีศาสนาพระเจ้าอย่างบุคคล เขาก็ถือว่าพระเจ้าอย่างบุคคลนั้นแหละ เป็นที่ออกมาแห่งสิ่งทั้งปวงท่านสร้างขึ้นมา ท่านบันดาลมันขึ้น โดยฤทธิ์เดชของท่าน ที่นี้เราไม่มีพระเจ้าอย่างบุคคล แต่เรามีปฐมเหตุ คือกฎแห่งธรรมชาตินั้นแหละเป็นต้นเหตุ เป็นตัวเหตุ ที่ให้สิ่งทั้งปวงออกมา แม้เราจะเรียกชื่อ ตลา ความเป็นอย่างนั้น ความไม่เป็นอย่างอื่น มันก็ตั้งอยู่ในฐานะที่จะเป็นปฐมเหตุให้สิ่งต่างๆ ออกมาคือมัน

เป็นกฎของธรรมชาติที่บันดาลให้สิ่งต่างๆ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไปในตัวเราคน
หนึ่งนี้มีอาการที่เรียกว่า เกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไปๆ ทุกขณะจิตนี้มันเป็นลักษณะ
ของสิ่งที่พระเจ้าสร้างขึ้น”

(พุทธทาสภิกขุ, 2528 : 42-43)

ธรรมบางครั้งท่านพุทธทาสภิกขุเรียกว่า “ธรรมชาติ” ซึ่งมีความหมายว่า เป็นสิ่งที่มี
อยู่ เป็นอยู่อย่างแพร่หลายทั่วไป มีอยู่ก่อนสิ่งทั้งปวง ไม่ขึ้นอยู่กับเวลาและพื้นที่ เป็นธรรมชาติที่
ดำรงอยู่ ซึ่งคำว่า “ธรรม” แปลว่า สิ่งที่ทรงอยู่ได้โดยตัวมันเอง ท่านพุทธทาสภิกขุเห็นว่า จาก
คุณสมบัติที่ว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่ เป็นอยู่เอง มีอยู่ก่อนสิ่งทั้งปวง ตถาคตจะเกิดขึ้นหรือไม่ก็ตาม
ลักษณะเช่นนี้มีความหมายเช่นเดียวกับ พระเจ้าอันเป็นนามธรรม

ท่านพุทธทาสภิกขุถือเอาธรรมชาติที่มีอยู่ ไม่ว่าพระพุทธรเจ้า (พระตถาคต) จะอุบัติ
ขึ้นหรือไม่ก็ตามเป็นปฐมเหตุ ในฐานะที่มีอยู่ก่อนสิ่งทั้งปวง เป็นต้นกำเนิดสิ่งทั้งปวง และ
เนื่องจากธรรมชาติ หรืออิทัปปัจจยตานั้นเป็นกฎคือ เป็นไปตามเหตุปัจจัย และเมื่อสาวหาเหตุ
ปัจจัยไปเรื่อยๆ ก็จะมีสิ่งๆ หนึ่งอันเป็นต้นตอของสิ่งทั้งหลาย

พ.ศ.2526

หนังสือ “อะไรคืออะไร” นี้ นำมาจากพระธรรมเทศนาในวันวิสาขบูชาในปี พ.ศ. 2526
แสดงแก่พุทธบริษัททั่วไปที่มาฟังธรรม ณ สวนโมกขผลารามซึ่งมีเนื้อความแบบพหุนิยมว่า

“ศาสนาทุกศาสนามีจุดมุ่งหมายอันเดียวกัน คือมุ่งให้มนุษย์ได้รับ
สิ่งที่ดีที่สุดด้วยกันทั้งนั้น และหัวใจของศาสนาทุกศาสนามุ่งหมาย
ที่จะทำลายความเห็นแก่ตัวทั้งสิ้น”

(พุทธทาสภิกขุ, 2526 : 121)

เนื้อความเป็นพหุนิยมเพราะประเด็นนี้ท่านเอาเรื่องการทำลายความเห็นแก่ตัวมาเป็น
เครื่องมือเชื่อมโยง ให้เห็นว่าศาสนาทุกศาสนาเท่ากัน เพราะมีสิ่งนี้เหมือนกันทุกๆ ศาสนา ท่านได้
พยายามศึกษาค้นคว้าคัมภีร์ศาสนาของทุกๆ ศาสนา และท่านก็ได้ค้นพบว่าหัวใจของแต่ละศาสนา
ทั้งศาสนาประเภทเทวนิยม และอเทวนิยม ล้วนสอนให้ทุกคนลดความเห็นแก่ตัว และกำจัดทุกข์
ของตนเองให้หมดไป มองเห็นมนุษย์ด้วยกันว่าเป็นเพื่อนร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกันทั้งสิ้น

พ.ศ.2528

“ใจความแห่งคริสต์ธรรมเท่าที่ชาวพุทธควรรู้” เป็นการบรรยายประจำวันเสาร์แห่งภาค

มาฆบูชา ปี 2522 ตั้งแต่วันเสาร์ที่ 6 มกราคม ถึงวันเสาร์ที่ 31 มีนาคม 2522 ณ สวนโมกข์ แก่งพุทธบริษัททั่วไป มีทัศนะแบบพหุนิยมว่า

“เราต้องถือว่า เรา เป็นเพื่อนเกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกันทั้งหมด ในสากลจักรวาลนี้ ฉะนั้นเราไม่มีเหตุผลที่จะรังเกียจกัน เราไม่มีเหตุผลที่จะปฏิเสธ ไม่ช่วยเหลือกัน ให้ถือว่าเราพระเจ้าาร่วมกัน ถ้าเลือกนอกหรือรูปร่างของพระเจ้าไม่ใช่อย่างเดียวกัน แต่เนื้อในจะต้องเป็นอย่างเดียวกัน คือกฎของธรรมชาติอันศักดิ์สิทธิ์”

(พุทธทาสภิกขุ, 2528 : 3)

ทุกศาสนาเท่ากันเพราะเนื้อแท้ของคำสอนนั้นสอนเรื่องเดียวกัน คือกฎธรรมชาติอันศักดิ์สิทธิ์ท่านพุทธทาสภิกขุให้ความเห็นเรื่องศาสนาต่างกันในหนังสือเล่มนี้ ในทำนองที่ว่า ในโลกมนุษย์ไม่สามารถมีศาสนาได้เพียงศาสนาเดียว จำเป็นต้องมีศาสนาที่หลากหลายตามรูปแบบตามภูมิประเทศ และวัฒนธรรม การที่จะทำให้ทุกศาสนาเป็นศาสนาเดียวกันก็ด้วยการมองให้เห็นว่าทุกศาสนาล้วนมีใจความเดียวกัน คือกำจัดความเห็นแก่ตัวคำกล่าวที่ว่าเลือกนอกไม่เหมือนกัน แต่เนื้อในเป็นอย่างเดียวกัน มีลักษณะที่ดีความได้ว่าแก่น หรือสารัตถะของสัจจะธรรมของทุกๆ ศาสนาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่รูปแบบที่มองเห็นภายนอกแตกต่างกัน คือภาษาของแต่ละศาสนาตลอดไปถึงวัฒนธรรมที่ห่อหุ้มศาสนานั้นอยู่ บ่งบอกถึงความเป็นพหุนิยมแบบเอกภาวะ คือเห็นความเท่าเทียมกันทุกศาสนาเพราะเชื่อว่าสัจจะธรรมอันสูงสุดของทุกศาสนาเป็นสิ่งเดียวกัน

“การที่เขาจัดให้พุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ไม่มีพระเจ้านั้น ถูกครั้งเดียวเท่านั้น คือไม่มีพระเจ้าอย่างบุคคล แต่มีพระเจ้าอย่างมิใช่บุคคล ...พุทธบริษัทได้รับคำสั่งสอนกันมาว่า ในพุทธศาสนาไม่มีพระเจ้านั้น เป็นเพราะให้คำจำกัดความของคำว่าพระเจ้าไม่สมบูรณ์ และเขาไปเล็งถึงพระเจ้าในแบบศาสนาอื่น เช่นศาสนาฮินดู คริสต์ศาสนา เป็นต้น ซึ่งคำบรรยายหรือคำสั่งสอนบางส่วน พูดไว้ในลักษณะที่พระเจ้าเป็นบุคคล พุทธศาสนาไม่ยอมรับพระเจ้าอย่างนั้น ก็เลยปฏิเสธหมดทีเดียวว่า ในพุทธศาสนาไม่มีพระเจ้า แต่โดยเนื้อแท้ที่จริงแล้ว ไม่มีสิ่งใดที่จะอยู่โดยไม่มีพระเจ้า หรือไม่มีสิ่งใดที่ไม่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่เรียกว่าพระเจ้า”

(พุทธทาสภิกขุ, 2528 : 39,60)

ตามปรกติแล้วศาสนาพุทธแบบเถรวาท ซึ่งเป็นศาสนาประเภทเทวนิยม ตรงกันข้าม

กับศาสนาประเภทเทวนิยม ฉะนั้นแนวความคิดเรื่องพระเจ้าจึงไม่จำเป็นสำหรับพุทธศาสนิกชนทั่วไป เพราะแนวคิดในศาสนาพุทธจะสอนเรื่อง การพึ่งตนเอง ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เรื่องกฎแห่งกรรม เป็นต้น ไม่มีสิ่งใดมาดลบันดาลให้คุณให้โทษได้ แต่ท่านพุทธทาสกลับไม่เห็นอย่างนั้น เพราะท่านได้ตีความบางอย่าง ว่ามีคุณสมบัติเช่นเดียวกับพระเจ้า การตีความบางอย่างนั้นนับได้ว่าแปลกไปจากความเชื่อเดิมของศาสนาพุทธกระแสหลัก

ที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่าท่านพุทธทาสกลับมีท่าทีต่อทัศนะที่ว่าศาสนาพุทธก็มีพระเจ้าเช่นกัน ที่บอกว่าไม่มีพระเจ้านั้น ถูกในแง่ที่ว่าไม่มีพระเจ้าแบบที่เป็นตัวตน แต่มีพระเจ้าในแง่ที่เป็นธรรมะ หรือกฎของธรรมชาติ ตามทัศนะของท่านเมื่อเราจัดให้สิ่งที่เป็นธรรมหรือกฎของธรรมชาติเป็นใหญ่มีฐานะเหมือนกับพระเจ้า ศาสนาพุทธก็เป็นศาสนาที่มีพระเจ้าได้เช่นกัน เพราะธรรมะกับพระเจ้าคือสิ่งเดียวกัน

จากเนื้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ท่านพุทธทาสกลับพยายามที่จะตีความคำว่าพระเจ้า ให้มีความหมายอย่างเดียวกับคำว่า ธรรม หรือธรรมชาติ ในศาสนาพุทธการตีความหลักธรรมในศาสนาอื่น คงมีเจตนาที่จะประนีประนอมระหว่างศาสนาเป็นหลัก เพื่อที่จะให้ศาสนาต่างๆ ยอมรับความหมายของศาสนานั้นๆ ร่วมกัน

สรุปแนวคิดแบบพหุนิยมทางศาสนาของท่านพุทธทาสกลับ เป็นความคิดว่าศาสนาทุกศาสนามีความเท่าเทียมกัน ในเรื่องการนำศาสนิกชนไปสู่ความพ้นทุกข์ โดยใช้เครื่องมือที่จะนำมาเชื่อมโยงภาษาของศาสนาที่ต่างกัน คือแนวคิดเรื่อง ภาษาคน ภาษาธรรม

ท่านมีความเห็นเรื่องการนับถือศาสนาต่างๆ กันว่า การที่ใครจะนับถือศาสนาอะไร ก็ให้ถือว่าเป็นเพียงเปลือกนอก หรือจุดเริ่มต้นของการนับถือเท่านั้น และแต่ละศาสนาก็มีรายละเอียดที่แตกต่างกัน เช่นพิธีกรรมทางศาสนา แต่เมื่อทุกคนได้ปฏิบัติไปจนถึงจุดหมายปลายทางของแต่ละศาสนาแล้ว ก็จะได้รับสิ่งที่ดีที่สุดที่ควรจะได้รับ นั่นคือถ้าพ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิง จุดหมายปลายทางนั้นจะเรียกว่า อาณาจักรของพระเจ้า หรือนิพพานก็ตามแต่

แนวความคิดแบบพหุนิยมทางศาสนา ท่านแสดงให้เห็นว่า จุดหมายปลายทางของทุกศาสนาตรงกันหมด แต่เรียกชื่อต่างกัน พระเจ้าจึงเทียบได้กับนิพพาน ท่านให้เหตุผลว่า ที่เท่ากัน เพราะเป็นความจริงอันสูงสุดเช่นเดียวกัน คือเป็นสิ่งที่ทำให้รอดพ้นจากกิเลส ความทุกข์ และปัญหาต่างๆ การที่จะได้เข้าไปอยู่กับพระเจ้าเป็นความสุขอันเป็นนิรันดร์ การเข้าถึงพระนิพพาน ก็เป็นการสิ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิง

ตาราง 3.1 หนังสือที่แสดงทัศนะทางศาสนาของท่านพุทธทาส

ชื่อหนังสือ	รายละเอียด	ทัศนะทางศาสนา
ปัญหาเกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้าของ กรรม-อนัตตา	หนังสือเล่มนี้แต่งขึ้นในพ.ศ. 2493 จุดประสงค์เบื้องต้นคือ ต้องการตอบคำถามเกี่ยวกับ พระผู้เป็นเจ้าของบาทหลวง ยอนห์น อุลลิอานา	แนวคิดเชิงผูกขาด
ชุมนุมปาฐกถาธรรม ชุดพุทธธรรม	หนังสือเล่มนี้รวบรวมจากการ แสดงธรรมแก่พุทธบริษัท ทั่วไปและตีพิมพ์ในปีพ.ศ. 2529	แนวคิดเชิงผูกขาด
คู่มือมนุษย์	หนังสือเล่มนี้มาจากการ บรรยายอบรมผู้พิพากษาในปี พ.ศ. 2499	แนวคิดเชิงควบรวม
ชุมนุมล้ออายุ	หนังสือเล่มนี้ได้จากการแสดง ธรรมแก่พุทธบริษัททั้ง บรรพชิต และฆราวาส ณ สวน โมกขผลาราม ในเดือน พฤษภาคม พ.ศ.2509	แนวคิดเชิงควบรวม
หลักธรรมที่ฝรั่งเข้าใจผิด	หนังสือเล่มนี้ได้จากการแสดง ธรรมแก่พุทธบริษัททั้ง บรรพชิต และฆราวาส ณ สวน โมกขผลาราม พ.ศ.2514	แนวคิดเชิงควบรวม
สุญญตาปริทรรศน์	หนังสือเล่มนี้เป็นพระธรรม เทศนาที่ท่านอบรมพระภิกษุใน สวนโมกข์ในช่วงเข้าพรรษา	แนวคิดเชิงควบรวม

	ในปีพ.ศ. 2512	
พุทธทาสลิขิต	หนังสือเล่มนี้เป็นการรวบรวม สิ่งที่ท่านพุทธทาสเขียนไว้ต่าง กรรมต่างวาระ ซึ่งสิ่งที่ท่าน เขียนอาจอยู่ในสมุดบันทึกบ้าง เศษกระดาษบ้าง ตามปฏิทิน บ้าง หนังสือเล่มนี้ตีพิมพ์ในวัน พุทธทาสปี พ.ศ.2541 อย่างไร ก็ตาม สิ่งที่ท่านเขียนต่างๆ เหล่านี้เป็นแนวคิดที่เกิดขึ้นใน ช่วงเวลาที่แตกต่างกัน ทำให้ยากที่ จะระบุเวลาได้แน่ชัด	แนวคิดเชิงควมรวม
คู่มือที่จำเป็นในการศึกษาและ การปฏิบัติธรรม	เป็นปาฐกถาธรรมที่ท่านแสดง ในวันอาสาฬหบูชา และวัน วิสาขบูชา แก่พุทธบริษัททั้ง ฆราวาส และบรรพชิต ณ สวน โมกขผลาราม ในปีพ.ศ. 2531	แนวคิดเชิงควมรวม
วิสาขบูชาเทศนา	หนังสือเล่มนี้มาจากการแสดง ธรรมแก่ผู้มาฟังธรรมทั่วไปใน วันวิสาขบูชาในวันที่ 10 พฤษภาคม 2503 ประเด็นหลัก คือการเปรียบเทียบธรรมะกับ พระเจ้า	แนวคิดพหุนิยม
ธรรมกถาแสดง ณ ห้องกลุ่ม พุทธศาสนาจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย	ธรรมกถาแสดง ณ ห้องกลุ่ม พุทธศาสนาจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย ซึ่งแสดงแก่คน ทั่วไปโดยเฉพาะนิสิต และ คณาจารย์ของจุฬาลงกรณ์	แนวคิดพหุนิยม

	มหาวิทยาลัยในปี พ.ศ. 2504	
สิ่งที่เรายังสนใจกันน้อยไป	ปาฐกถาเรื่อง สิ่งที่เราสนใจกันน้อยไปท่านแสดงท่ามกลางที่ประชุมใหญ่ พุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก พุทธสถานจังหวัดเชียงใหม่ วันที่ 9 พฤศจิกายน พ.ศ. 2509 แสดงต่อศาสนิกชนหลายเนื้อหา เนื้อหามุ่งสร้างความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนา	แนวคิดพหุนิยม
สันตสสัตตพพธรรม	หนังสือเล่มนี้มาจากเป็นปาฐกถาธรรมที่ท่านแสดง ณ สวนโมกขพลาราม ในปี 2514 แก่พุทธบริษัท หนังสือเล่มนี้ตีพิมพ์ให้ใช้เป็นคู่มือในการตรวจสอบเทียบเคียงหลักธรรมและการปฏิบัติที่เหมาะสมกับยุคสมัยระดับของพุทธบริษัท	แนวคิดพหุนิยม
อัทปปัจจยตา	หนังสือเล่มนี้เป็นคำบรรยายประจำวันเสาร์ ณ สวนโมกขพลาราม ภาคมาฆบูชา ประจำปี 2515 โดยแสดงแก่พุทธศาสนิกชนที่เข้ามาฟังธรรมทั่วไป	แนวคิดพหุนิยม
ปรมัตตสภาวะธรรม	หนังสือเล่มนี้มาจากคำบรรยายวันมาฆบูชา ณ สวนโมกขพลา ประจำปี 2516 แก่	แนวคิดพหุนิยม

	พุทธศาสนิกชนที่เข้ามาฟังธรรมทั่วไป	
สอนพุทธศาสนาผ่านทางใบเปิด	หนังสือเล่มนี้มาจากคำบรรยายอบรมพระธรรมทูตสายต่างประเทศ ปี พ.ศ. 2514 ณ สวนโมกขพลาราม	แนวคิดพหุนิยม
ธรรมบรรยาย ระดับมหาวิทยาลัย	หนังสือเล่มนี้มาจากธรรมกลาที่แสดง แก่คนทั่วไปโดยเฉพาะ นิสิต และคณาจารย์ของ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ณ ห้องกลุ่มพุทธศาสนา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเมื่อปี พ.ศ. 2519	แนวคิดพหุนิยม
เทคนิคของการมีธรรม	หนังสือเล่มนี้เป็นการรวบรวมปาฐกถาธรรมพิเศษที่แสดงทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยกรมประชาสัมพันธ์ระหว่างปี พ.ศ.2522	แนวคิดพหุนิยม
ใจความแห่งคริสต์ธรรมเท่าที่พุทธบริษัทควรทราบ	หนังสือเล่มนี้มาจากการบรรยายธรรมแก่พุทธบริษัททั่วไปประจำวันเสาร์แห่งภาคมาฆบูชา ปี 2522 ตั้งแต่วันเสาร์ที่ 6 มกราคม ถึงวันเสาร์ที่ 31 มีนาคม 2522 ณ สวนโมกข์	แนวคิดพหุนิยม
อะไรคืออะไร	หนังสือเล่มนี้มาจากการบรรยายประจำวันเสาร์แห่งภาควิสาขบูชา ณ สวนโมกข์ แก่พุทธบริษัททั่วไปในปี พ.ศ.	แนวคิดพหุนิยม

	2521	
ภาษาคน ภาษาธรรม	หนังสือเล่มนี้รวบรวมธรรมที่ แสดง ณ สวนโมกพลาราม ระหว่าง พ.ศ.2509 -2531	แนวคิดพหุนิยม

ตาราง 3.2 หนังสือที่สะท้อนจุดยืนตามแนวคิดเชิงผูกขาด

พ.ศ.	หนังสือ
2493	ปัญหาเกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้า กรรม-อนัตตา
2529	ชุมนุมปาฐกถาธรรม ชุดพุทธธรรม

ตาราง 3.3 หนังสือที่สะท้อนจุดยืนตามแนวคิดเชิงควรรวม

พ.ศ.	หนังสือ
2499	คู่มือมนุษย์
2509	ชุมนุมลืออายุ
2512	สุญญตาปริทรรศน์
2514	หลักธรรมที่ฝรั่งเข้าใจผิด
2531	คู่มือที่จำเป็นในการศึกษาและการปฏิบัติธรรม
2541	พุทธทาสลิจิต

ตาราง 3.4 หนังสือที่สะท้อนจุดยืนตามแนวคิดพหุนิยม

พ.ศ.	หนังสือ
2503	วิสาขบูชาเทศนา
2504	ธรรมกถาแสดง ณ ห้องกลุ่มพุทธศาสนาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
2509	สิ่งที่เรายังสนใจกันน้อยไป
2509	ภาษาคน ภาษาธรรม
2514	สันติสเสต์พพธรรม
2514	สอนพุทธศาสนาผ่านทางไบเบิล
2515	อิทัปปัจจยตา
2516	ปรมัตตสภาวะธรรม
2519	ธรรมบรรยาย ระดับมหาวิทยาลัย
2521	อะไรคืออะไร
2522	เทคนิคของการมีธรรม
2522	ใจความแห่งคริสต์ธรรมเท่าที่พุทธบริษัทควรทราบ

ตาราง 3.5 เปรียบเทียบจุดยืนตามระยะเวลาต่างๆ

	จุดยืน		
	แนวคิดเชิงผูกขาด	แนวคิดเชิงควมรวม	แนวคิดพหุนิยม
พ.ศ.	2493	-	-
	-	2499	-
	-	-	2503
	-	-	2504
	-	2509	2509
	-	2512	-
	-	2514	1514
	-	-	2515
	-	-	2516
	-	-	2519
	-	-	2521
	-	-	2522
	2529	2531	
	-	2541 (ตีพิมพ์รวมเล่มใหม่)	-

ตาราง 3.6 เปรียบเทียบจุดยืนตามจำนวนเล่ม

	จุดยืน		
	แนวคิดเชิงผูกขาด	แนวคิดเชิงควมรวม	แนวคิดพหุนิยม
จำนวน (เล่ม)	2	6	12

บทที่ 4

อภิปรายผล

การวิจัยมุ่งศึกษาจุดยืนของท่านพุทธทาสว่าเป็นแนวคิดเชิงผูกขาด แนวคิดเชิงควมรวม หรือพหุนิยม โดยใช้กรอบแนวคิดทศนะทางศาสนาของจอห์น ฮิก ในบทนี้เป็นการอภิปรายผลตามรายละเอียดต่อไปนี้

4.1 ผลการวิจัยพบว่าแนวคิดส่วนใหญ่ของท่านพุทธทาสมีลักษณะอยู่ในกลุ่มพหุนิยมทางศาสนา จากการสำรวจงานของท่านพุทธทาสที่เกี่ยวกับศาสนอื่นทั้งหมดพบว่า งานส่วนใหญ่ของท่านกล่าวไปในลักษณะพหุนิยมจากการสำรวจตั้งแต่ท่านเริ่มเผยแพร่ธรรมจนถึงช่วงสุดท้ายของชีวิตท่านพบว่า แนวคิดเชิงผูกขาดพบระหว่างปี พ.ศ. 2482,2490 แนวคิดเชิงควมรวมพบระหว่างปี พ.ศ. 2499-2528 ส่วนแนวคิดแบบพหุนิยมพบระหว่างปี พ.ศ. 2503-2536

งานที่มีลักษณะแนวคิดเชิงผูกขาดอยู่ในช่วงการเผยแพร่ในช่วงแรกค้นพบว่า มีน้อย และสังเกตว่าจะพบอยู่จากงานแค่สองเล่มเท่านั้น คือหนังสือปัญหาเกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้าของ กรรม-อนัตตา ในปี พ.ศ.2482 กับหนังสือชุมนุมปาฐกถาธรรม ชุดพุทธธรรมปี พ.ศ. 2490 ซึ่งช่วงแรกของการเผยแพร่ธรรมท่านจะเน้นแต่คำสอนของศาสนาพุทธ ดังนั้นเมื่อเมื่อการพูดถึงศาสนอื่นท่านก็จะมีลักษณะที่ต่อต้านอยู่บ้างเพราะท่านก็เห็นเหมือนกับพุทธศาสนิกชนทั่วไปที่เห็นว่าศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่ดีที่สุดเพียงศาสนาเดียว

แนวคิดเชิงควมรวมก็พบเนื้อความลักษณะนี้ระหว่างปี พ.ศ. 2499-2528 ประเด็นที่ท่านกล่าวถึงคำสอนของศาสนาพุทธสอนไปไกลกว่า หรือสูงกว่าขั้นที่ศาสนาทั่วไปสอนกัน แต่ที่น่าสังเกตคือมีแนวคิดเชิงควมรวมไปปรากฏอยู่ในปี พ.ศ. 2531 ซึ่งช่วงนั้นก็นับว่าเป็นช่วงบั้นปลายของการเผยแพร่ของท่านพุทธทาสภิกขุแล้ว แนวคิดเชิงควมรวมเกิดหลังจากที่ท่านเคยตอบปัญหาบาทหลวงท่านหนึ่ง ซึ่งท่านได้แสดงเนื้อหาที่ไม่ยอมรับเรื่องพระเจ้าตามที่ศาสนานั้นมีความเห็นว่าเป็นสิ่งสูงสุด ต่อมาท่านก็รู้สึกเสียใจว่าไม่ต้องตอบอย่างนั้นก็ได้เพราะศาสนอื่นก็มีส่วนดีคล้ายกับศาสนาพุทธถึงไม่จะไม่ดีเท่า แนวคิดท่านก็เริ่มเปลี่ยน และเริ่มศึกษาศาสนาอื่นๆมากขึ้น

ส่วนแนวคิดแบบพหุนิยมพบระหว่างปี พ.ศ. 2503-2536 จะสังเกตเห็นว่าแนวคิดเชิงควมรวม เกิดใกล้เคียงกับแนวคิดพหุนิยม แนวคิดเชิงควมรวมก็พบเนื้อความลักษณะนี้ครั้งแรกในปี

พ.ศ. 2499 ส่วนแนวคิดแบบพหุนิยมพบครั้งแรกคือปี พ.ศ. 2503 แนวคิดซึ่งท่านก็ได้พัฒนาแนวคิดนี้ขึ้นมาเรื่อยๆ ตามลำดับ และท่านก็เห็นความล้มเหลวในเรื่องการเผยแพร่ศาสนาว่าถ้าขัดแย้ง แย่งศาสนิกชนกันก็ไม่เกิดประโยชน์เพราะไม่ทันกับโลกแบบวัตถุนิยมซึ่งแย่งคนไปจากศาสนาเป็นจำนวนมาก จนในช่วงหลังจากประกาศปณิธาน 3 ประกาศ คือ 27 พ.ค. 2529 แนวคิดการมองศาสนาอื่นๆ ของท่านของท่านจะมีลักษณะเป็นพหุนิยมทางศาสนาเกือบทั้งหมดคั้งนั้นเมื่อมองภาพรวมทั้งหมดจากงานที่ท่านเผยแพร่ท่านพุทธทาสก็มีลักษณะการมองศาสนาอื่นแบบพหุนิยมทางศาสนาซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของนภาคฯ กาญจนะที่มองว่าท่านพุทธทาสก็มีทัศนะแบบพหุนิยมเพราะมีแนวคิดคล้ายกับจอห์น ฮิก คือมองว่าศาสนาทุกศาสนาเปลี่ยนจากการเอาตนเองเป็นศูนย์กลางไปสู่เอาความจริงเป็นศูนย์กลาง และประเด็นเรื่องความจริงเป็นเอกภาวะ ดังนั้นทุกศาสนาต่างสอนในเรื่องเดียวกันเหมือนจุดหมายเดียวกันแต่ไปได้หลายทาง แต่กรอบคำว่าศาสนาต่างเท่าเทียมกันตามความหมายของฮิกบ่งถึงศาสนาที่เป็นกระแสหลักที่มีประวัติศาสตร์อย่างยาวนาน และมีประสบการณ์ทางศาสนาที่นานพอสมควร เมื่อกำหนดกรอบเช่นนี้ศาสนาที่เกิดขึ้นมาใหม่หรือมีประวัติศาสตร์ไม่ยาวนานแต่ก็อาจมีประสบการณ์ทางศาสนาได้เช่นเดียวกัน ก็ไม่อาจจัดให้มีความเท่าเทียมกับศาสนาหลักได้ ส่วนท่านพุทธทาสก็เมื่อมีการเปรียบเทียบหรือพูดถึงศาสนาอื่นก็เป็นไปในลักษณะศาสนาแบบเทวนิยมโดยเฉพาะศาสนาคริสต์พูดถึงมากเพราะท่านถือว่าเป็นตัวแทนของศาสนาประเภทนิยม ท่านไม่ได้พูดถึงศาสนาใหม่ อาจจะเป็นเพราะว่าท่านคงมุ่งศึกษาแต่ศาสนาที่เป็นศาสนาที่มีคนนับถือมากในโลก และท่านก็แบ่งศาสนาเป็น 2 แบบอยู่แล้ว คือศาสนาที่นับถือพระเจ้า กับศาสนาที่ไม่ได้นับถือพระเจ้า ทุกศาสนาก็สงเคราะห์ลงได้แบบใดแบบหนึ่งนั่นเอง

ถึงแม้ว่านภาคฯจะเห็นว่าท่านพุทธทาสก็มีความคล้ายกับจอห์น ฮิกในเรื่องการมองศาสนาทุกศาสนามีความจริงสูงสุด แต่ถ้าสักเกตดูให้ดีก็จะพบว่ามีความแตกต่างกันในรายละเอียด ตามความเห็นของผู้วิจัยเห็นว่าความจริงที่อยู่เบื้องหลังของปรากฏการณ์ทางศาสนาตามแบบของ ฮิก คือเป็นสิ่งเหนือธรรมชาติ ในขณะที่ท่านพุทธทาสเห็นว่าความจริงอันสูงสุดนั้นคือธรรมชาติ ซึ่งเป็นไปได้ว่าจอห์น ฮิกเป็นผู้ที่นับถือศาสนาคริสต์ถึงแม้ว่าจะมองว่าทุกศาสนามีความจริงอันเดียวกันเป็นเอกภาวะ แต่ความเป็นจริงของฮิกก็ยังมองไปในลักษณะที่ลึกลับ เหนือธรรมชาติ คอยบงการทุกสิ่งอยู่เบื้องหลัง และก็ไม่ได้ให้รายละเอียดว่ามีลักษณะเช่นใด แนวคิดแบบนี้อาจจะเป็นที่ยอมรับของศาสนิกชนฝ่ายเทวนิยมได้ไม่ยาก ส่วนของพุทธทาสก็ถือว่าท่านสอนในสารัตถะของศาสนาพุทธชาวพุทธคือ ความจริงก็คือกฎของธรรมชาติ ทำให้ชวนสงสัยว่า สิ่งเหนือธรรมชาติควบคุมธรรมชาติอีกที หรือว่าสิ่งที่เหนือธรรมชาติ ก็คือธรรมชาตินั่นเอง แต่ถ้ามองเรื่องรายละเอียดท่านพุทธทาสก็จะให้รายละเอียดเรื่องความจริงอันสูงสุดมากกว่าฮิก เพราะจะยกเรื่อง

“อิติปัจจตา” ในศาสนาพุทธมาอธิบายเรื่องความจริงว่า สิ่งเกิดสิ่งนี้จึงเกิด สิ่งนี้ดับ เพราะสิ่งนี้ดับ เป็นการอธิบายอย่างเป็นเหตุเป็นผลตามคติของชาวพุทธ ตามความเห็นของผู้วิจัยทัศนะความจริงแบบชาวพุทธของท่านพุทธทาสนี้จะเข้าได้กับทัศนะแบบเทวนิยม ที่ถือว่าพระเจ้าเป็นสิ่งที่ป็นจริงสูงสุดอันเป็นนิรันดร์โดยไม่ขึ้นกับเงื่อนไขปัจจัยได้อย่างไร

สอดคล้องกับงานวิจัยของศิริพงษ์ ทองมีมาซึ่งให้ความเห็นในงานวิจัยว่าท่านพุทธทาสมีทัศนะทางศาสนาแบบพหุนิยมโดยแบ่งเป็นประเด็นดังนี้

1. เห็นว่าท่านพุทธทาสมีลักษณะเป็นพหุนิยมทางศาสนา แบบเอกภาวะเพราะมีหลายแห่งที่ท่านกล่าวถึงว่ามีความจริงซึ่งเป็นฐานรองรับคำสอนในศาสนาอันเดียวกัน หรือจะพูดอีกแบบหนึ่งได้ว่าลัทธิจะธรรมอันสูงสุดในทุกศาสนาเป็นสิ่งเดียวกันถึงแม้ในแต่ละศาสนาจะเรียกชื่อสิ่งนั้นต่างกันก็ตาม

2. เห็นว่าท่านพุทธทาสกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับความเป็นจริง โดยท่านได้อธิบายเชื่อมโยงให้เห็นเอาไว้ในความหมายของธรรม ซึ่งมีทั้งหมด 4 ความหมาย ซึ่งพูดอีกสำนวนหนึ่งก็คือสังขะธรรมในแต่ละศาสนาก็สงเคราะห์ลงอยู่ในความหมายของธรรมที่ท่านนำเสนอมาทั้งหมด ไม่ว่าจะในแง่ความหมาย ตัวกฎ หน้าที่ หรือผลของหน้าที่ซึ่งก็ครอบคลุมทุกศาสนาจึงสรุปได้ว่าศาสนาทุกศาสนาเท่ากันในประเด็นนี้

3. เห็นว่าท่านพุทธทาสสนับสนุนทุกศาสนาว่าเท่ากันเพราะท่านเสนอหลัก หรือข้อยืนยันตรวจสอบความเหมือนหรือแตกต่างกัน เช่น ศาสนาทุกศาสนามีหน้าที่หลักๆ คือ กำจัดทุกข์ มุ่งให้มนุษย์ทำลายความเห็นแก่ตัว มีผลลัพธ์ปลายทางตรงกัน ช่วยให้มนุษย์รอด หรือหลุดพ้นจากทุกข์อย่างสิ้นเชิง เป็นต้น

4. เห็นว่าท่านพุทธทาสภิกขุยอมรับการมีอยู่อย่างหลากหลายของศาสนา เห็นว่าโลกนี้ต้องมีศาสนาที่หลากหลายแตกต่างกัน เพราะคนในโลกนี้แตกต่างกัน ตามยุค ตามสมัย ตามภูมิประเทศ ตามวัฒนธรรม ซึ่งถ้ามีศาสนาเพียงศาสนาเดียวอาจไม่เหมาะกับคนทั้งโลก

ประเด็นแรกน่าจะเข้าได้กับความหมายของพหุนิยมตามกรอบของจอห์น อิกตามที่ได้นำเสนอข้างต้น เพราะกรอบเรื่องทัศนะพหุนิยมของจอห์น อิกพูดถึงเรื่องความจริงที่ศาสนาสามารถจะเปลี่ยนมนุษย์จากเอาตนเองเป็นศูนย์กลางไปสู่เอาความจริงเป็นศูนย์กลางได้ แต่รายละเอียดปลีกย่อยอื่นอีกก็ไม่ได้บอกไว้ ศาสนาจะเหมือนกันอีกในประเด็นใดบ้าง หรือหลังจากเปลี่ยนเอาความจริงเป็นศูนย์กลางแล้วจะมีลักษณะเช่นใด แต่เมื่อดูความเห็นของศิริพงษ์ ทองมีมาว่าท่านพุทธ

ทาสถิกขุมีความเป็นพหุนิยมในประเด็นเหล่านี้ก็ค่อนข้างละเอียด เป็นการแตกประเด็นให้รู้ว่าการเปลี่ยนเอาความจริงเป็นศูนย์กลางแล้วมีผลทำให้ทำลายความเห็นแก่ตัว และสุดท้ายก็สามารถหลุดพ้นจากทุกข์ได้

และยังสอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหาบุรุษเชน สนิทปุญโญ ที่เห็นว่าท่านพุทธทาสมีทัศนะทางศาสนาแบบพหุนิยม โดยอธิบายไว้ 3 ประเด็นดังนี้

1. เห็นว่าท่านพุทธทาสถิกขุสนับสนุนว่าศาสนาทั้งหลายเท่าเทียมกันเพราะมีความมุ่งหมายเดียวกัน ความมุ่งหมายนั้นก็คือ ต้องการให้มนุษย์ได้รับสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้รับ คือ ความรอด หรือหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง พระมหาบุรุษเชน สนิทปุญโญยกแนวคิดเรื่องที่ท่านพุทธทาสถิกขุมองศาสนาทุกศาสนามีความพยายามในการแสวงหาทางรอดให้กับมนุษย์ จากหนังสือใจความแห่งคริสตธรรมเท่าที่พุทธบริษัทควรทราบ ซึ่งเป็นหนังสือที่ท่านเขียนหลังจากประกาศปณิธาน 3 ประการแล้วเนื้อหาจึงเป็นในแนวพหุนิยม

2. ประเด็นเรื่องที่ท่านพุทธทาสเห็นศาสนาทุกศาสนาเท่ากันเพราะมีจุดมุ่งหมายเดียวกันนั้นก็คือ มุ่งให้มนุษย์ทำลายความเห็นแก่ตัว ซึ่งศาสนาทุกศาสนาก็มีจุดมุ่งหมายนี้ตรงกันหมด

3. ประเด็นที่เห็นว่าท่านพุทธทาสถิกขุมีความเห็นว่าจุดหมายปลายทางของทุกศาสนา หรือผลลัพธ์คือให้ผู้นับถือพ้นจากทุกข์ ไม่ว่าจะสิ่งนั้นจะเรียกว่าอะไรก็ตาม

จะเห็นได้ว่าประเด็นที่พระมหาบุรุษเชน สนิทปุญโญยกมาสนับสนุนเรื่องความเป็นพหุนิยมของท่านพุทธทาสถิกขุเป็นเรื่องจุดมุ่งหมายทั้งหมด ว่าศาสนาต่างๆที่ท่านพุทธทาสว่ามีความเหมือนกันในเรื่องจุดมุ่งหมายปลายทาง แต่แนวคิดเรื่องพหุนิยมของจอห์น ฮิก เกนซ์ร่วมที่เป็นนัยสำคัญอันบ่งถึงความเป็นพหุนิยม คือการเปลี่ยนผ่านเอาตนเองเป็นศูนย์กลาง เป็นการเอาความจริงเป็นศูนย์กลาง เป็นประเด็นในเรื่องความจริงไม่ใช่จุดมุ่งหมายเพราะถ้าใช้จุดมุ่งหมายในการบ่งถึงความเท่าเทียมกัน ก็น่าจะรวมเอาลัทธิต่างๆ ถึงแม้จะยังไม่ถูกจัดเข้าเป็นศาสนาก็น่าจะเข้าข่ายนี้ด้วย เพราะลัทธิต่างหลายลัทธิก็สอนให้คนทำลายความเห็นแก่ตัว หรือแม้แต่สอนให้หลุดพ้นจากความทุกข์ได้เหมือนกันเช่นลัทธิ ชินโต ขงจื้อ เต๋า เป็นต้น

และสอดคล้องกับความเห็นของสมภาร พรหมทา จากหนังสือศาสนาเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตเห็นว่าท่านพุทธทาสถิกขุมีท่าทีแบบพหุนิยมซึ่งมีประเด็นที่สนับสนุนดังนี้

1. เห็นว่าท่านพุทธทาสแบ่งโลกเป็นสองแบบ คือ โลกแบบที่สอนเรื่องพระเจ้ากับโลกที่ไม่ได้สอนเรื่องพระเจ้า และพระเจ้าก็มีสองแบบ คือแบบมีตัวตน และไม่มีตัวตน พระเจ้าแบบไม่มีตัวตนคล้ายแบบแนวคิดเรื่องกฎธรรมชาติของศาสนาพุทธ สมภาร พรหมทาจึงเห็นว่าจุดนี้น่าจะเป็นแนวคิดของท่านพุทธทาสที่มีลักษณะพหุนิยม

2. ประเด็นที่ท่านพุทธทาสเห็นว่าศาสนาทุกศาสนาเหมือนกันคือสามารถนำพาชีวิตผู้ที่เชื่อเช่นนั้นไปสู่จุดหมายปลายทางที่ศาสนาต้องการได้ เช่นคนที่เชื่อพระเจ้าย่อมได้รับประโยชน์จากความเชื่อนั้น คนที่เรารู้ว่าเป็นคนดีมากๆ เช่นมหาตมา คานธีก็เชื่อว่ามิพระเจ้า ส่วนคนที่เป็ชชาวพุทธเมื่อไม่เชื่อเรื่องพระเจ้าย่อมได้รับประโยชน์จากความเชื่อบางอย่างที่พุทธศาสนาสอนซึ่งไม่เกี่ยวกับการมีพระเจ้าเลยเช่นความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรม เรามีคนดีไม่น้อยในโลกที่ไม่เชื่อเรื่องพระเจ้า เช่นพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบทั้งหลายในสังคมไทย

สมภาร พรหมทา ยังมีความเห็นต่อเรื่องปัญหาโดยทั่วไปมนุษย์มีแนวโน้มที่จะเชื่อคำสอนทางศาสนาตามคัมภีร์ “พอเข้าใจคำสอนทางศาสนาตามตัวอักษร เป็นเรื่องยากมากที่จะยอมรับว่าสิ่งที่ศาสนาเราสอนจะตรงกับสิ่งที่ศาสนาของผู้อื่นสอน และเสนอว่าท่านพุทธทาสภิกขุมีแนวคิดในการแก้ปัญหานี้โดยท่านได้เสนอความคิดในการนับถือศาสนาที่สูงไปจากขั้นที่คนทั่วไปเข้าใจอยู่ ท่านเรียกขั้นนี้ว่า “ขั้นปราศจากศาสนา” อันหมายถึงความมีจิตใจที่เห็นว่าการ ยึดอยู่ในกรอบของศาสนาตนเท่านั้นจะยังเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาจริยธรรมในใจที่ลึกซึ้ง การนับถือศาสนาที่สมบูรณ์สูงสุดตามทัศนะของท่านพุทธทาสจะต้องบรรลุถึงขั้นปราศจากศาสนาที่” (สมภาร พรหมทา, 2549 : 121,124)

ประเด็นเรื่อง “ขั้นปราศจากศาสนา” ความเห็นของผู้วิจัยถือว่าเป็นเรื่องที่น่าสนใจมาก แต่ในทางปฏิบัติแล้วค่อนข้างเป็นไปได้ยาก เพราะศาสนาถ้าไม่มีกรอบแล้ว ก็จะคงความเป็นเอกภาพได้ยาก เพราะไม่อาจจะทนกับกระแสภายนอกได้ ก็จะเกิดความเปลี่ยนแปลงไม่รู้จบ

4.2 ปัจจัยที่สำคัญประการหนึ่งที่เป็นสาเหตุให้ท่านมีแนวคิดแบบพหุนิยมคือ ปณิธาน 3 ประการเพราะทัศนคติในการมองศาสนาก่อนหน้านี้จะมีทั้งแนวคิดทางศาสนาที่หลากหลาย แต่หลังจากนำเสนอเรื่องปณิธาน 3 ประการแล้วก็มีแนวคิดแบบพหุนิยมทั้งหมดยกเว้นในปีพ.ศ. 2531 มีแนวคิดเชิงควรวรวมไปปรากฏอยู่ในปีนั้นอยู่ที่หนึ่ง และการวิจัยค้นพบว่าปณิธาน 3 ประการท่านแสดงเป็นทางการครั้งแรกเป็นธรรมบรรยายของท่านพุทธทาส ในวันลืออายุ 27 พ.ศ. 2529 เพราะเจตนารมณ์ของท่านพุทธทาสภิกขุที่ถือว่าท่านเป็นพหุนิยมทางศาสนาปรากฏในปณิธาน 3 ประการของท่านในข้อ 2 ที่ต้องการสร้างความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนาเป็นส่วนหนึ่งซึ่งต่อกย้ำแนวคิดพหุ

นิยมของท่านเพราะหลังจากที่มีแนวคิดเรื่องปณิธาน 3 ประการ การมองศาสนาอื่นก็มีลักษณะเป็น พหุนิยมเกือบทั้งหมด ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหาบุรุษเช่น สนิทปุญโญซึ่งเห็นว่า การเผยแพร่คำสอนของท่านเป็นไปตามปณิธาน 3 ประการที่ท่านตั้งไว้อย่างสม่ำเสมอ และมองความเป็นพหุนิยมว่ามาจากปณิธาน 3 ประการ

4.3 ประเด็นเรื่องภาษาคนภาษาธรรมเป็นเครื่องมือในการแก้ปัญหาความแตกต่างกันของภาษาของศาสนาที่แตกต่างกันซึ่งท่านแสดงครั้งแรกเมื่อ ๘ ตุลาคม ๒๕๐๕ นั่นก็แสดงว่าภาษาคน ภาษาธรรมถูกคิดค้นมาใช้ในเรื่องสอนธรรมต่างๆของท่านก่อนหน้าที่จะนำมาใช้เป็นเครื่องมือสนับสนุนทัศนะแบบพหุนิยมของท่าน ซึ่งภาษาคนภาษาธรรมถูกนำมาใช้แก้ปัญหาที่ท่านพุทธทาสต้องการจะสื่อว่าศาสนาทุกศาสนาเท่าเทียมกันแต่ก็มีคำถามขึ้นมาว่าศาสนาที่สอนต่างกัน และจุดหมายปลายทางต่างกันจะเหมือนกันได้อย่างไร ท่านพุทธทาสจึงได้เสนอทฤษฎีภาษาคน ภาษาธรรมซึ่งมีมาก่อนหน้านี้แล้วมาใช้แก้ปัญหาในระดับภาษาที่แตกต่างกัน ซึ่งอธิบายโดยย่อว่าภาษาที่ขึ้นกับมโนทัศน์วัฒนธรรมของแต่ละสังคมนั้นคือภาษาคนแตกต่างกันไปแต่ละศาสนา ระดับนี้ทุกศาสนาจะขัดแย้งกันเนื่องจากกรอบมโนทัศน์ที่ใช้ตีความแตกต่างกันส่วนภาษาธรรมคือภาษาที่บ่งถึงความจริงอันเป็นปรมาัตถธรรมซึ่งเป็นความจริงอันไม่เนื่องด้วยวัตถุ ท่านพุทธทาสก็ได้นำทฤษฎีภาษาคนภาษาธรรม มาใช้แก้ปัญหา ความแตกต่างกันเรื่องคำสอน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องจุดสูงสุดของแต่ละศาสนา เช่น พระเจ้าหรือพระนิพพาน ว่าจะมีลักษณะที่เท่ากันเพราะทำหน้าที่อย่างเดียวกันโดยไม่เพ่งถึงแต่ตัวคำสอนตามคัมภีร์ศาสนานั้นๆอย่างเดียว เมื่อมีการพูดถึงศาสนาอื่นจึงเปรียบเทียบว่าเท่าเทียมกับศาสนาพุทธท่านก็จะใช้ทฤษฎีภาษาคนภาษาธรรมมาอธิบายประกอบเสมอ

ประเด็นภาษาคนภาษาธรรมของท่านพุทธทาสภิกขุ ก็มีคำถามว่า ทำไมต้องใช้กรอบแนวคิดของศาสนาพุทธเป็นตัวกำหนดภาษา และแบ่งระดับภาษาเช่นเมื่อพูดถึงพระเจ้าระดับภาษาคน หมายถึง เทวดาที่มีอำนาจในการสร้าง ในการบันดาล ในการเนรมิตต่าง ๆ ระดับภาษาธรรม หมายถึง อำนาจลึกลับที่ไม่ต้องเป็นตัวตน ไม่ต้องเป็นตัวเทพเจ้า ไม่ต้องเป็นตัวอะไรทั้งหมดแต่เป็นสิ่งที่ เป็นธรรมชาติ เป็นนามธรรม เป็นกฎธรรมชาติ หรือถ้าเรียกอย่างบาลี เรียกว่าธรรมความหมายในอย่างหลังเป็นมโนทัศน์หรือคำสอนในทางศาสนาพุทธ แต่พระเจ้าในแบบแรกอาจเป็นมโนทัศน์ศาสนาของเทวนิยม เป็นต้นจนบางครั้งอาจมองคุณเป็นการตีความศาสนาอื่นเข้าสู่โครงสร้างของศาสนาพุทธ ท่านพุทธทาสเปรียบเทียบว่าโดยสารัตถะตามภาษาธรรม นิพพานกับพระเจ้าเหมือนกัน แต่กรอบของพระเจ้าในความหมายนี้ต้องเป็นพระเจ้าแบบไม่มีตัวตนถึงจะเข้ากับแนวคิดนี้ แต่ถ้าทัศนะเรื่องพระเจ้าในบางศาสนาแบบเทวนิยมในบางกลุ่ม หรือนิกายนับถือพระเจ้าแบบที่มีตัวตนก็

ไม่อาจจะเข้ากับแนวคิดนี้ได้ ดังนั้นความเป็นพหุนิยมก็น่าจะไม่ครอบคลุมกับกลุ่มที่นับถือพระเจ้าแบบที่มีตัวตนใช่หรือไม่

ความเห็นของผู้วิจัยคิดว่าแต่ถ้าไม่ได้ฟังเรื่องความจริงอันสูงสุดก็คือสิ่งเดียวกัน หรือเท่ากัน เพราะมีประเด็นปลีกย่อยอันละเอียดอ่อนอีกมากมายที่จะต้องตอบคำถาม ดังนั้นถ้ามองเรื่องจุดหมายปลายทางของศาสนาแล้วน่าจะง่ายกว่า คือมองศาสนาทุกศาสนาเท่าเทียมกัน ในประเด็นที่ช่วยกำจัดความเห็นแก่ตัวให้แก่นุญช และทำให้มนุษย์หลุดพ้นจากทุกข์ไม่ว่าจะระดับใดก็ตาม

บทที่ 5

สรุปการวิจัยและข้อเสนอแนะ

5.1 สรุปการวิจัย

เนื่องจากวัตถุประสงค์ของวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ต้องการที่จะทราบจุดยืนของท่านพุทธทาสว่าท่านมองศาสนาอื่นเป็นแบบใด ระหว่างแนวคิดเชิงควมรวม และพหุนิยมทางศาสนา ในบทที่ผ่านมา เราได้นำเนื้อหาจากคำสอนของท่านพุทธทาสที่ท่านกล่าวถึงศาสนาอื่น มาแบ่งจัดกลุ่มเป็น 3 กลุ่ม ตามแนวคิดในการมองศาสนาทั้ง 3 แบบ โดยเรียงลำดับตามระยะเวลา

จากการค้นคว้าก็พบว่า ในยุคแรกท่านมีแนวคิดเชิงควมรวมคือ มองเห็นแต่ศาสนาพุทธว่าดีที่สุดในส่วนศาสนาอื่นยังเป็นอวิชชา คือความไม่รู้ เนื้อหานี้ก็พบได้ในหนังสือเรื่อง ปัญหาเกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้า กรรม-อนัตตา และหนังสือชุมนุมปาฐกถาธรรม ซึ่งแนวคิดแบบนี้มีน้อยจนไม่อาจนำมาตั้งเป็นประเด็นว่าท่านมีแนวคิดทางศาสนาแบบแนวคิดเชิงผูกขาดเพียงแต่นำมาแจ้งไว้เพื่อให้เห็นพัฒนาการทางความคิดในการมองศาสนาอื่นของท่านพุทธทาส

ต่อมาเมื่อท่านศึกษาคัมภีร์ทางศาสนาอื่นมากขึ้น แนวคิดท่านก็เปลี่ยนมายอมรับศาสนาอื่น จะสังเกตเห็นว่าแนวคิดแบบพหุนิยมทางศาสนาเกิดขึ้น ในหนังสือบางเล่มท่านก็กล่าวว่าศาสนาอื่นๆ ก็มีส่วนดี มีส่วนถูก แต่ศาสนาพุทธดีและถูกต้องที่สุด ศาสนาพุทธมีคำสอนที่สูงกว่าศาสนาอื่นๆ

แต่ในหนังสือหลายๆ เล่มท่านก็กล่าวว่า ศาสนาทุกศาสนาเข้าถึงความดีเท่ากันหมด เบื้องต้นคือสอนให้คนละความเห็นแก่ตัว สอนเบี่ยงปลายก็สอนให้คนออกจากทุกข์โดยสิ้นเชิง แต่ที่คำสอนทางศาสนาต่างกัน เป็นเรื่องของภาษาในการทำสิ่งให้เห็นความจริงต่างกัน

ส่วนบางศาสนาสิ่งที่เคารพสูงสุดก็คือ พระธรรมที่อยู่ฐานะกฎของธรรมชาติ และจะเรียกชื่อว่าพระเจ้าก็ได้ เพราะมีคุณสมบัติเหมือนกับพระเจ้าชนิดที่เขาเรียกกันอย่างเป็นคนๆ พระเจ้ามีองค์เดียวเท่านั้น มีหลายองค์ไม่ได้ ถึงแม้จะเรียกชื่อต่างกันก็ตาม จะวาดภาพเป็นอย่างไรก็ตามจะเป็นบุคคลหรือไม่เป็นบุคคลก็ได้ แต่ก็สามารถที่ช่วยให้มนุษย์พ้นไปจากทุกข์ได้

จากการศึกษามานี้ทำให้ทราบว่าอิทธิพลหรือปัจจัยที่ทำให้ท่านพุทธทาสภิกขุพยายามตีความหลักธรรมทั้งในพระพุทธศาสนาเอง และพยายามประนีประนอมกับศาสนาต่าง ๆ นั้น เกิดจากการที่ท่านเห็นความไม่ประสบผลสำเร็จในการเผยแผ่ธรรมแก่คนรุ่นใหม่ กล่าวคือการอธิบายหลักธรรมที่ไม่อาจนำมาประพจน์ในชีวิตจริงได้ ทำให้ศาสนาเป็นเรื่องล้าหลัง ทางด้านความสัมพันธ์ระหว่างศาสนา ท่านพุทธทาสภิกขุมองว่า ศาสนาต่าง ๆ ไม่ควรเป็นศัตรูต่อกัน แต่ควรร่วมมือกันเพื่อแก้ปัญหาหรือความทุกข์ให้แก่มนุษย์ด้วยกัน จากการศึกษามาผู้วิจัยได้สรุปอิทธิพลต่อแนวคิดของท่านพุทธทาสภิกขุดังนี้คือ 1) ปณิธานแห่งชีวิต ท่านพุทธทาสภิกขุได้ตั้งปณิธานไว้ 3 ข้อ คือ การทำความเข้าใจระหว่างศาสนา ทำให้ทุกคนเข้าถึงหัวใจศาสนาของตน และการช่วยดึงคนออกจากวัตถุนิยม 2) ทรรศนะต่อศาสนาอื่น ท่านพุทธทาสภิกขุเชื่อว่า ในโลกที่แตกต่างกันทางด้านภูมิประเทศและวัฒนธรรม ไม่อาจทำให้ทั้งโลกมีศาสนาเพียงศาสนาเดียวได้ การที่จะทำให้มีศาสนาเดียวได้นั้นทำได้โดยการยึดว่า ทุกศาสนาล้วนสอนให้กำจัดความเห็นแก่ตัว และทุกศาสนาช่วยแก้ปัญหาให้แก่มนุษย์ การแบ่งศาสนาเป็นเทวนิยมและอเทวนิยมเป็นบ่อเกิดของการทะเลาะกันเอง แต่ทุกศาสนาควรมองมนุษย์ทุกคนเป็นเพื่อนร่วมโลก แม้แต่ละศาสนาจะมีวิธีการของตนเอง แต่ทุกศาสนาก็เป็นไปเพื่อการดับทุกข์ให้แก่มนุษย์ 3) ศาสนาที่พึงประสงค์ ท่านพุทธทาสภิกขุมองศาสนาว่าควรชี้ทางรอดให้มนุษย์ ศาสนาจะมีประโยชน์ต่อมนุษย์ก็ต่อเมื่อช่วยแก้ปัญหาหรือความทุกข์ให้แก่มนุษย์เท่านั้นเอง

ท่านพุทธทาสกล่าวว่า ความรู้สึกของมนุษย์ต้องการมีสิ่งสูงสุดคุ้มครองกันทั้งนั้น แต่ขอให้สิ่งสูงสุดที่ตนเคารพนับถือนั้น เป็นสิ่งที่นำไปสู่ความพ้นทุกข์ นำโลกให้สงบสุขก็เพียงพอ ท่านกล่าวว่า พระพุทธเจ้าไม่ใช่ผู้สร้างพระธรรม แต่ทรงเป็นผู้ค้นพบ และนำมาเผยแผ่ให้แก่มนุษย์ เพื่อให้มนุษย์หลุดพ้นจากความทุกข์อันถาวร ดังนั้นพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคตก็ทรงเคารพพระธรรม เพราะเหตุนี้เองธรรมะ จึงถือว่าเป็นสัจจะ และกฎธรรมชาติ และท่านพุทธทาสก็กล่าวว่า ธรรมก็มีอำนาจเช่นเดียวกับพระเจ้า

สรุปว่า จุดยืนของท่านพุทธทาสในช่วงเผยแผ่ในครั้งแรกเป็นลักษณะแนวคิดเชิงควมรวม หลังจากประกาศปณิธาน 3 ประการแนวคิดในการมองศาสนาอื่นไปในลักษณะพหุนิยม เช่น ในประเด็นตีความเท่ากับพระเจ้าเทียบเท่ากับธรรม เพราะสามารถเป็นอยู่ในฐานะเป็นที่พึ่งช่วยให้มนุษย์หลุดพ้นจากทุกข์ และปัญหาทั้งหมดได้ หากเราปฏิบัติตามกฎของพระเจ้า หรือกฎแห่งธรรมชาติ ส่วนเรื่องปลีกย่อยต่างๆ เช่น พระเจ้าเป็นบุคคล หรือเป็นพระธรรม พระเจ้ามีอยู่จริงหรือไม่ ถ้ามีจริงพระเจ้านีรูปร่างหน้าตาอย่างไร อยู่ที่ไหน ท่านว่าไม่สำคัญ สิ่งที่สำคัญและเหมือนกันก็คือ ที่พึ่งและจุดหมายปลายทางอันสูงสุด และนี่เป็นจุดแรกแห่งการทำความเข้าใจกัน

ระหว่างศาสนา และความสับสนทุกซ์เกิดสันติสุขแก่โลกอันถาวร

เพื่อจะแก้ปัญหาเรื่องเนื้อหาของสิ่งสูงสุดทางศาสนาที่แตกต่างกัน ท่านจึงได้นำแนวคิดเรื่องภาษาคน ภาษาธรรมมาใช้แก้ปัญหา เพราะท่านเชื่อว่าในคำสอนของแต่ละศาสนามีความหมายซ้อนทับกันอยู่ถึงสองระดับ อาจจะต้องระมัดระวังในการตีความคำสอนทั้งในศาสนาของตนเองและศาสนาอื่นๆ เพราะถ้านำข้อความตามคัมภีร์มายืนยันกัน ไม่มีทางที่จะเข้ากันได้เลย และอาจจะทำให้เกิดการทะเลาะบาดหมางระหว่างศาสนา ท่านได้ให้ข้อสังเกตบางประการว่า การไม่เข้าใจภาษาคน ภาษาธรรม โดยเฉพาะในคำสอนของศาสนาตน ผู้คนจึงเกิดการละทิ้ง หรือถูกชักจูงให้เปลี่ยนศาสนาไปในที่สุด

กล่าวได้ว่าความเป็นพหุนิยมของท่านเกิดจาก การเผยแพร่ศาสนาของท่านพุทธทาสภิกขุที่มีได้จำกัดอยู่เฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น แต่ความคิดของท่านยังมีลักษณะเป็นสากล กล่าวคือ ท่านเชื่อว่าโดยความหมายที่ถูกต้องแล้วศาสนาทั้งหลายล้วนสอนในเรื่องเดียวกันคือเรื่องดับทุกข์และแก้ไขปัญหาให้มนุษย์ สาเหตุที่คนไม่ค่อยสนใจศาสนานั้นเพราะผู้นำมาแสดงไม่อาจสื่อถึงความหมายที่ถูกต้องได้ ดังนั้นท่านจึงได้เริ่มแสดงทฤษฎีภาษาคนและภาษาธรรมขึ้น ซึ่งทฤษฎีดังกล่าวนี้กล่าวได้ว่าเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ศัพท์ทางศาสนาทั้งในพระพุทธศาสนาเองและในศาสนาอื่นๆ ภาษาคนหมายถึง ภาษาที่มนุษย์ใช้ในชีวิตประจำวันมีความหมายตามความรู้สึกทั่วไป ส่วนภาษาธรรมหมายถึงภาษาที่เป็นความประสงค์ของพระศาสดาแต่ละศาสนาไม่เนื่องด้วยวัตถุแต่เป็นไปในทางนามธรรม การแสดงธรรมไม่ประสบผลสำเร็จและไม่อาจเอื้อประโยชน์แก่คนได้ก็เพราะผู้ฟังยังยึดติดอยู่กับภาษาคนตามความรู้สึกของตน แม้จะฟังธรรมนานแค่ไหนก็ไม่อาจเข้าถึงสาระของพระธรรมได้ ท่านพุทธทาสภิกขุจึงชี้ให้เห็นว่าการเข้าใจความหมายเพียงระดับภาษาคนยังไม่เพียงพอที่จะเข้าใจถึงแก่นแห่งคำสอนได้ บางครั้งการเข้าใจผิดๆ เช่นนั้นก็อาจขัดขวางต่อการปฏิบัติอีกด้วย ในทางกลับกันหากทุกศาสนาเข้าใจในภาษาธรรมในหลักธรรมของตนแล้ว ในอนาคตโลกอาจมีศาสนาเพียงศาสนาเดียว คือ ศาสนาที่กล่าวถึงความจริงอันเด็ดขาดของธรรมชาติ ซึ่งอาจเรียกว่าศาสนาวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นศาสนาสากลแก่คนทุกเชื้อชาติ ดังนั้นในการแสดงเรื่องภาษาคนภาษาธรรมท่านจึงยกตัวอย่างของศัพท์ต่างๆ ที่ท่านเชื่อว่าความเข้าใจเพียงระดับภาษาคนไม่เพียงพอ ต้องเข้าใจถึงระดับภาษาธรรมด้วย ท่านพุทธทาสภิกขุไม่ได้ใช้ทฤษฎีภาษาคนภาษาธรรมมาอธิบายหลักธรรมในพระพุทธศาสนาเท่านั้น แต่ท่านยังนำไปใช้กับศาสนาอื่นๆอีกด้วย

5.2 ข้อเสนอแนะ

ในประเทศไทยชาวพุทธส่วนใหญ่ เป็นชาวพุทธนิกายเถรวาทเป็น และเป็นที่เข้าใจกันดีว่า เป็นศาสนาประเภทเทวนิยม ที่ปฏิเสธการมีอยู่ของพระเจ้า คำสอนเรื่องพระเจ้าจะไม่จำเป็นสำหรับศาสนาพุทธ เพราะศาสนาพุทธมีความเชื่อในเรื่องกรรม และผลของกรรม ต้องพึ่งตัวเองในการที่จะหลุดพ้นจากทุกข์ ไม่ใช่อำนาจลบล้างบาปของพระเจ้าแต่อย่างใดแม้ในพจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาครราชบัณฑิตยสถาน เมื่อกล่าวถึงศาสนาประเภทเทวนิยมก็ไม่ได้จัดศาสนาพุทธเข้าร่วมด้วย เพราะศาสนาพุทธได้ชื่อว่าศาสนาประเภทเทวนิยม คือศาสนาตรงข้ามกับพระเจ้าไม่เน้นพระเจ้าเป็นจุดศูนย์กลาง แต่ท่านพุทธทาสกลับไม่เห็นอย่างนั้น กลับมองว่า พระเจ้ากับ กฎธรรมชาติ หรือธรรมะก็เป็นสิ่งเดียวกัน เพราะจุดยืนท่านมีลักษณะเป็นพหุนิยมทางศาสนาที่ต้องการเห็นศาสนาทุกศาสนาเท่าเทียมกัน

ท่านพุทธทาสภิกขุเองในแวดวงคณะสงฆ์แบบเถรวาทในประเทศไทยถือว่าท่านก็เป็นนักปราชญ์ที่มีความแตกฉานในเรื่องคัมภีร์ทางศาสนา และการตีความของท่านมีลักษณะแปลกใหม่น่าศึกษาค้นคว้า ดังนั้นการเผยแพร่แนวคิดของท่านในปัจจุบันก็ยังได้รับความนิยมอยู่เสมอ

ดังนั้นประเด็นที่น่าจะมีการวิจัยต่อไปคือเรื่องแนวคิดเรื่องพหุนิยมทางศาสนาของท่านพุทธทาสภิกขุมีอิทธิพล หรือได้รับการยอมรับของคณะสงฆ์ฝ่ายเถรวาทในประเทศไทยอย่างไร

ส่วนข้อเสนอแนะในการนำไปใช้ประโยชน์ คือในปัจจุบันกระแสเรื่องการทำเสวนาทางศาสนาได้รับความนิยมอย่างต่อเนื่อง และเพิ่มขึ้นมากทุกที ทักษะของท่านพุทธทาสภิกขุมีประโยชน์มากที่จะนำไปใช้ในการสนับสนุนว่าศาสนาพุทธก็มีท่าทีในการยอมรับ และพร้อมที่จะหาแนวทางร่วมกันในการเผยแพร่ศาสนา กับศาสนาอื่น เพื่อประโยชน์แก่มนุษยชาติทั้งมวล ไม่ได้แบ่งแยกว่าศาสนาใดศาสนาหนึ่ง

การศึกษาจุดยืนแบบพหุนิยมทางศาสนาของท่านพุทธทาสภิกขุ

A STUDY OF BUDDHADASA BHIKKHU'S RELIGIOUS PLURALIST STANCE

พระมหาอดิเรก เทพนม 4937663 SHCR/M

ศศ.ม. (ศาสนาเปรียบเทียบ)

คณะกรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ : ปกรณ์ สิงห์สุริยา, อ.ค., ปรีชาต สุวรรณบุบผา, Ph.D.,

บทสรุปแบบสมบูรณ์

1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พุทธทาสภิกขุเป็นพระภิกษุไทยที่มีการเผยแพร่ผลงานทางศาสนามาก ชาวไทย และชาวต่างชาติให้ความสนใจในคำสอนท่านอยู่ไม่น้อย ถือว่าเป็นนักการศาสนาที่สำคัญของพระพุทธศาสนาท่านหนึ่งก็ว่าได้ ด้วยบุคลิกและนิสัยของท่านที่สนใจใฝ่หาความรู้ทางธรรมะตลอดเวลา ไม่เฉพาะแต่พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท หรือหินยาน แต่ครอบคลุมไปถึงพระพุทธศาสนาแบบมหายาน และศาสนาอื่น เช่น คริสต์ อิสลาม ฮินดู ลิกซ์ เป็นต้น จากความรอบรู้ที่กว้างขวาง และลึกซึ้ง นี้เอง ทำให้ท่านสามารถประยุกต์ วิธีการสอน และปฏิบัติธรรมะได้อย่างหลากหลาย ให้คนได้เลือกปฏิบัติ ให้สอดคล้องกับพื้นความรู้และอุปนิสัยของคนได้ โดยไม่จำกัดชนชั้นเชื้อชาติ และศาสนา เพราะท่านเชื่อว่า มนุษย์ทุกคนก็คือ เพื่อน ร่วม เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกันหมดทั้งสิ้น และหัวใจของทุกศาสนาก็มีคุณค่าร่วมกันประการหนึ่ง คือ ต้องการ ให้คน พ้นจากความทุกข์ และเข้าถึงความดีอันสูงสุด ดังนั้นตลอดชีวิตของท่านได้ทั้งคำสอนที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคำสอนทางศาสนาอยู่มาก

ด้วยความเปิดกว้างต่อศาสนาอื่นๆ ทำให้เป็นที่สนใจศึกษากันในวงวิชาการ และในด้านหนึ่ง ก็มีข้อสรุปว่าท่านพุทธทาสภิกขุมีจุดยืนแบบพหุนิยม (เช่น ในการศึกษาของ นภาเดช กาญจะ, 2539) แนวคิดเรื่องพหุนิยมคืออะไร พหุนิยมเป็นจุดยืนหนึ่งต่อคำถามเกี่ยวกับความจริงของศาสนา โดยเฉพาะในบริบทที่พบว่าศาสนามีหลากหลาย จอห์น ฮิก (John Hick, 1985:153) เป็นนักปรัชญาคนสำคัญที่อธิบายจุดยืนต่างๆ ต่อคำถามเกี่ยวกับความจริงของศาสนาดังกล่าว ซึ่งมีอยู่ 3 จุดยืน คือ

1. แนวคิดเชิงผูกขาด (Exclusivism) ได้แก่แนวคิดที่ว่ามีศาสนาอยู่เพียงศาสนาเดียวเท่านั้นที่มีคำสอนที่ถูกต้อง เป็นจริง ศาสนานิกชนที่มีความเชื่อและปฏิบัติตามสามารถรอด หรือหลุด

พ้นจากความทุกข์ได้ ส่วนคนกลุ่มอื่นหรือศาสนาอื่นก็อยู่นอกเหนือจากทางรอด หรือหลุดพ้นจากความทุกข์ได้

2. แนวคิดเชิงควรววม (Inclusivism) ได้แก่แนวคิด มีเพียงศาสนาเดียวที่สามารถเข้าถึงความเป็นจริงสูงสุด แต่ศาสนาอื่น ๆ ที่เหลือก็เข้าถึงความเป็นจริงได้เช่นกัน เพียงแต่ว่าความเป็นจริงที่ศาสนาเหล่านี้เข้าถึงนั้นเป็นเพียงบางส่วน ไม่ใช่ความเป็นจริงสูงสุด

3. พหุนิยม (Pluralism) ได้แก่ แนวคิดที่เห็นว่าฐานะของศาสนาต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งศาสนาที่เป็นกระแสหลักอย่างศาสนาพุทธ คริสต์ อิสลาม ฮินดู ฯลฯ สามารถเข้าถึงความจริงได้เท่ากันเพราะ ฮิกให้เหตุผลว่า “ทุกศาสนามีส่วนที่คล้ายกันคือการเปลี่ยนจากเอาตัวเองเป็นศูนย์กลางไปสู่การเอาความจริงเป็นศูนย์กลาง”

ท่านพุทธทาสมิจัดขึ้นแบบพหุนิยมจริงหรือไม่ หากศึกษาจากผลงานของท่านพุทธทาสก็จะพบว่าบางแห่งมีลักษณะเป็นพหุนิยมทางศาสนา เช่น

“สรุปแล้ว ธรรม ก็หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นทั้งตัวเหตุตัวผล ปรากฏการณ์ต่างๆ และตัวคำสอนเพื่อการปฏิบัติให้ลู่ถึงผล ทั้งสิ่งที่มีรูปและไม่มีรูป ธรรมมีความหมายกว้างมาก และส่วนหนึ่งก็มีความหมายเท่ากับคำว่า God หรือ ยะโฮวา อ้าหล่า หรือพรหม อิศวร นารายณ์ ใน ศาสนาฮินดู ที่แยกพระเจ้าออกเป็น 3 ก็เป็นการแยกหน้าที่ให้ต่างกันเท่านั้น เมื่อเมื่อพูดถึงส่วนรวมแล้ว พระเจ้าของทุกศาสนากับธรรมะในปริยายหนึ่ง ก็มีหน้าที่อย่างเดียวกัน”

(พุทธทาสภิกขุ, 2519 : 283)

อย่างไรก็ตาม ดูเหมือนว่าในที่อื่นๆ ในงานนิพนธ์ของท่านพุทธทาส อาจพบแนวคิดเชิงควรววมได้ เนื่องจากเนื้อหาสะท้อนมุมมองว่าศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่ถูกต้องที่สุด และตีความศาสนาอื่นเข้าสู่โครงสร้างของศาสนาพุทธ เช่น

“พุทธศาสนาเป็นศาสนาชั้นยอดสุดของศาสนาทั้งปวง...ศาสนาทั้งหลายสอนไปจบอยู่ที่มีตัวตนอันเป็นนิรันดรถาวร มีตัวตนอันเป็นนิรันดรถาวรอยู่นั้นแหละ ยกเลิกไม่ได้ ไปสูงสุดอยู่ที่มีตัวตน เป็นอาตมันที่ถาวร เป็นพระเจ้าของที่ถาวร เป็นพรหมที่ถาวร เป็นอะไรก็ตามแต่ พุทธศาสนาจะสอนเลยนั้นขึ้นไป เป็นความว่าง ว่างจากตัวตน แม้ว่าจะอยู่นิรันดรหรือจะดีกว่าใคร เท่าไหร่ก็ตามเถอะ มันก็ว่างว่างจากความหมายแห่งตัวตน”

(พุทธทาสภิกขุ, 2545 : 402)

เนื่องจากพหุนิยมทางศาสนาเป็นประเด็นสำคัญในสังคมไทยปัจจุบันที่กำลังตระหนักถึงความหลากหลายทางศาสนา ประกอบกับคณาจารย์ของท่านพุทธทาสที่มีส่วนสำคัญในการชี้นำความคิดของหมู่ปัญญาชน และงานที่ได้เผยแพร่ไว้เป็นมรดกทางธรรมยังได้รับความนิยมสนใจตราบเท่าทุกวันนี้ งานวิจัยนี้จึงประสงค์จะศึกษาเพื่อพิจารณาจุดยืนที่ชัดเจนของท่านพุทธทาสในประเด็นนี้อีกครั้งหนึ่ง

2. วัตถุประสงค์ในการวิจัย

1. เพื่อศึกษาสำรวจผลงานต่างๆ ของพุทธทาสภิกขุในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับความจริงของคำสอนของศาสนาต่างๆ
2. เพื่อศึกษาจุดยืนของท่านพุทธทาสว่าเป็นแนวคิดเชิงผูกขาด แนวคิดเชิงควมรวม หรือพหุนิยม

3. ขอบเขตและวิธีการดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) เน้นการสำรวจผลงานต่างๆ ของพุทธทาสภิกขุในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับความจริงของคำสอนของศาสนาต่างๆ โดยนำเสนอผลการศึกษาเชิงพรรณนา จากนั้นจึงอภิปรายผลเพื่อหาข้อสรุปเกี่ยวกับจุดยืนของพุทธทาสภิกขุว่าเป็นแนวคิดเชิงผูกขาด แนวคิดเชิงควมรวม หรือพหุนิยม ข้อมูลศึกษาจากเอกสารปฐมภูมิ ได้แก่ งานเขียนของพุทธทาสภิกขุ และเอกสารทุติยภูมิ ได้แก่ เอกสาร ตำรา งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

4. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เห็นภาพรวมผลงานต่างๆ ของพุทธทาสภิกขุในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับความจริงของคำสอนของศาสนาต่าง
2. เข้าใจจุดยืนของท่านพุทธทาสในความสัมพันธ์กับแนวคิดเชิงผูกขาด แนวคิดเชิงควมรวมหรือพหุนิยม
3. เป็นประโยชน์ในการอ้างอิงและค้นคว้าต่อไป

5. ผลการศึกษา

การวิจัยมุ่งศึกษาจุดยืนของท่านพุทธทาสว่าเป็นแนวคิดเชิงผูกขาด แนวคิดเชิงควมรวม หรือพหุนิยม โดยใช้กรอบแนวคิดทัศนศาสตร์ทางศาสนาของจอห์น ฮิก ในบทนี้เป็นการอภิปรายผลตามรายละเอียดต่อไปนี้

ผลการวิจัยพบว่าแนวคิดส่วนใหญ่ของท่านพุทธทาสมีลักษณะอยู่ในกลุ่มพหุนิยมทางศาสนา จากการสำรวจงานของท่านพุทธทาสที่เกี่ยวกับศาสนอื่นทั้งหมดพบว่า งานส่วนใหญ่ของท่านกล่าวไปในลักษณะพหุนิยมจากการสำรวจตั้งแต่ท่านเริ่มเผยแพร่ธรรมจนถึงช่วงสุดท้ายของชีวิตท่านพบว่า แนวคิดเชิงผูกขาดพบระหว่างปี พ.ศ. 2482,2490 แนวคิดเชิงควมรวมพบระหว่างปี พ.ศ. 2499-2528 ส่วนแนวคิดแบบพหุนิยมพบระหว่างปี พ.ศ. 2503-2536

งานที่มีลักษณะแนวคิดเชิงผูกขาดอยู่ในช่วงการเผยแพร่ในช่วงแรกค้นพบว่า มีน้อย และสังเกตว่าจะพบอยู่จากงานแค่สองเล่มเท่านั้น คือหนังสือปัญหาเกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้า กรรม-อนัตตา ในปี พ.ศ.2482 กับหนังสือชุมนุมปาฐกถาธรรม ชุคพุทธธรรมปี พ.ศ. 2490 ซึ่งช่วงแรกของการเผยแพร่ธรรมท่านจะเน้นแต่คำสอนของศาสนาพุทธ ดังนั้นเมื่อเมื่อการพูดถึงศาสนอื่นท่านก็จะมีลักษณะที่ต่อต้านอยู่บ้างเพราะท่านก็เห็นเหมือนกับพุทธศาสนิกชนทั่วไปที่เห็นว่าศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่ดีที่สุดเพียงศาสนเดียว

แนวคิดเชิงควมรวมก็พบเนื้อความลักษณะนี้ระหว่างปี พ.ศ. 2499-2528 ประเด็นที่ท่านกล่าวถึงคำสอนของศาสนาพุทธสอนไปไกลกว่า หรือสูงกว่าขั้นที่ศาสนาทั่วไปสอนกัน แต่ที่น่าสังเกตคือมีแนวคิดเชิงควมรวมไปปรากฏอยู่ในปี พ.ศ. 2531 ซึ่งช่วงนั้นก็นับว่าเป็นช่วงบั้นปลายของการเผยแพร่ของท่านพุทธทาสภิกขุแล้ว แนวคิดเชิงควมรวมเกิดหลังจากที่ท่านเคยตอบปัญหาบาทหลวงท่านหนึ่ง ซึ่งท่านได้แสดงเนื้อหาที่ไม่ยอมรับเรื่องพระเจ้าตามที่ศาสนานั้นมีความเห็นว่าเป็นสิ่งสูงสุด ต่อมาท่านก็รู้สึกเสียใจว่าไม่ต้องตอบอย่างนั้นก็ไ้เพราะศาสนอื่นก็มีส่วนคล้ายกับศาสนาพุทธถึงไม่จะไม่ดีเท่า แนวคิดท่านก็เริ่มเปลี่ยน และเริ่มศึกษาศาสนาอื่นๆมากขึ้น

ส่วนแนวคิดแบบพหุนิยมพบระหว่างปี พ.ศ. 2503-2536 จะสังเกตเห็นว่าแนวคิดเชิงควมรวม เกิดใกล้เคียงกับแนวคิดพหุนิยม แนวคิดเชิงควมรวมก็พบเนื้อความลักษณะนี้ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2499 ส่วนแนวคิดแบบพหุนิยมพบครั้งแรกคือปี พ.ศ. 2503 แนวคิดซึ่งท่านก็ได้พัฒนาแนวคิดนี้ขึ้นมาเรื่อยๆ ตามลำดับ และท่านก็เห็นความล้มเหลวในเรื่องการเผยแพร่ศาสนาว่าถ้าขัดแย้ง แย่งศาสนิกชนกันก็ไม่เกิดประโยชน์เพราะไม่ทันกับโลกแบบวัตถุนิยมซึ่งแย่งคน ไปจากศาสนาเป็นจำนวนมาก จนในช่วงหลังจากประกาศปณิธาน 3 ประกาศ คือ 27 พ.ค. 2529 แนวคิดการมองศาสนาอื่นๆ ของท่านของท่านจะมีลักษณะเป็นพหุนิยมทางศาสนาเกือบทั้งหมดดังนั้นเมื่อมองภาพรวมทั้งหมดจากงานที่ท่านเผยแพร่ท่านพุทธทาสก็มีลักษณะการมองศาสนาอื่นแบบพหุนิยมทางศาสนาซึ่งสอดคล้องกับ

งานวิจัยของนภาคช กาญจนะที่มองว่าท่านพุทธทาสภิกขุมีทัศนะแบบพหุนิยมเพราะมีแนวคิดคล้ายกับจอห์น ฮิก คือมองว่าศาสนาทุกศาสนาเปลี่ยนจากการเอาตนเองเป็นศูนย์กลางไปสู่เอาความจริงเป็นศูนย์กลาง และประเด็นเรื่องความจริงเป็นเอกภาวะ ดังนั้นทุกศาสนาต่างสอนในเรื่องเดียวกันเหมือนจุดหมายเดียวกันแต่ไปได้หลายทาง แต่กรอบคำว่าศาสนาต่างเท่าเทียมกันตามความหมายของฮิกบ่งถึงศาสนาที่เป็นกระแสหลักที่มีประวัติศาสตร์อย่างยาวนาน และมีประสบการณ์ทางศาสนาที่นานพอสมควร เมื่อกำหนดกรอบเช่นนี้ศาสนาที่เกิดขึ้นมาใหม่หรือมีประวัติศาสตร์ไม่ยาวนานแต่ก็อาจมีประสบการณ์ทางศาสนาได้เช่นเดียวกัน ก็ไม่อาจจัดให้มีความเท่าเทียมกับศาสนาหลักได้ ส่วนท่านพุทธทาสภิกขุเมื่อมีการเปรียบเทียบหรือพูดถึงศาสนาอื่นก็มักเป็นไปในลักษณะศาสนาแบบเทวนิยม โดยเฉพาะศาสนาคริสต์พูดถึงมากเพราะท่านถือว่าเป็นตัวแทนของศาสนาประเภทเทวนิยม ท่านไม่ได้พูดถึงศาสนาใหม่ อาจจะเป็นเพราะว่าท่านคงมุ่งศึกษาแต่ศาสนาที่เป็นศาสนาที่มีคนนับถือมากในโลก และท่านก็แบ่งศาสนาเป็น 2 แบบอยู่แล้ว คือศาสนาที่นับถือพระเจ้า กับศาสนาที่ไม่ได้นับถือพระเจ้า ทุกศาสนาก็สังเคราะห์ลงได้แบบใดแบบหนึ่งนั่นเอง

ถึงแม้ว่านภาคชจะเห็นว่าท่านพุทธทาสภิกขุ มีความคล้ายกับจอห์น ฮิกในเรื่องการมองศาสนาทุกศาสนามีความจริงสูงสุด แต่ถ้าสักเกตดูให้ดีก็จะพบว่ามีความแตกต่างกันในรายละเอียดตามความเห็นของผู้วิจัยเห็นว่าความจริงที่อยู่เบื้องหลังของปรากฏการณ์ทางศาสนาตามแบบของ ฮิก คือเป็นสิ่งเหนือธรรมชาติ ในขณะที่ท่านพุทธทาสเห็นว่าความจริงอันสูงสุดนั้นคือธรรมชาติ ซึ่งเป็นไปได้ว่าจอห์น ฮิกเป็นผู้ที่นับถือศาสนาคริสต์ถึงแม้จะมองว่าทุกศาสนามีความจริงอันเดียวกันเป็นเอกภาวะ แต่ความเป็นจริงของฮิกก็ยังมองไปในลักษณะที่ลึกลับ เหนือธรรมชาติ คอยบงการทุกสิ่งอยู่เบื้องหลัง และก็ไม่ได้ให้รายละเอียดว่ามีลักษณะเช่นใด แนวคิดแบบนี้อาจจะเป็นที่ยอมรับของศาสนิกชนฝ่ายเทวนิยมได้ไม่ยาก ส่วนของพุทธทาสก็ถือว่าท่านสอนในสารัตถะของศาสนาพุทธชาวพุทธคือ ความจริงก็คือกฎของธรรมชาติ ทำให้ชวนสงสัยว่า สิ่งเหนือธรรมชาติควบคุมธรรมชาติอีกที หรือว่าสิ่งที่เหนือธรรมชาติ ก็คือธรรมชาตินั่นเอง แต่ถ้ามองเรื่องรายละเอียดท่านพุทธทาสภิกขุ จะให้รายละเอียดเรื่องความจริงอันสูงสุดมากกว่าฮิก เพราะจะยกเรื่อง “อิทัปปัจจยตา” ในศาสนาพุทธมาอธิบายเรื่องความจริงว่า สิ่งเกิดสิ่งนี้จึงเกิด สิ่งนี้ดับ เพราะสิ่งนี้ดับเป็นการอธิบายอย่างเป็นเหตุเป็นผลตามคติของชาวพุทธ ตามความเห็นของผู้วิจัยทัศนะความจริงแบบชาวพุทธของท่านพุทธทาสนี้จะเข้าได้กับทัศนะแบบเทวนิยม ที่ถือว่าพระเจ้าเป็นสิ่งที่เป็ความจริงสูงสุดอันเป็นนิรันดร์โดยไม่ขึ้นกับเงื่อนไขปัจจัยได้อย่างไร

สอดคล้องกับงานวิจัยของศิริพงษ์ ทองมีมาซึ่งให้ความเห็นในงานวิจัยว่าท่านพุทธทาส มีทัศนะทางศาสนาแบบพหุนิยม โดยแบ่งเป็นประเด็นดังนี้

1. เห็นว่าท่านพุทธทาสมีลักษณะเป็นพหุนิยมทางศาสนา แบบเอกภาวะเพราะมีหลายแห่งที่ท่านกล่าวถึงว่ามีความจริงซึ่งเป็นฐานรองรับคำสอนในศาสนาอันเดียวกัน หรือจะพูดอีกแบบหนึ่งได้ว่าสัจจะธรรมอันสูงสุดในทุกศาสนาเป็นสิ่งเดียวกันถึงแม้ในแต่ละศาสนาจะเรียกชื่อสิ่งนั้นต่างกันไปก็ตาม
  2. เห็นว่าท่านพุทธทาสกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับความป็นจริง โดยท่านได้อธิบายเชื่อมโยงให้เห็นเอาไว้ในความหมายของธรรม ซึ่งมีทั้งหมด 4 ความหมาย ซึ่งพูดอีกสำนวนหนึ่งก็คือสัจจะธรรมในแต่ละศาสนาก็สงเคราะห์ลงอยู่ในความหมายของธรรมที่ท่านนำเสนอมาทั้งหมด ไม่ว่าจะในแง่ความหมาย ตัวกฎ หน้าที่ หรือผลของหน้าที่ซึ่งก็ครอบคลุมทุกศาสนาจึงสรุปได้ว่าศาสนาทุกศาสนาเท่ากันในประเด็นนี้
  3. เห็นว่าท่านพุทธทาสสนับสนุนทุกศาสนาว่าเท่ากันเพราะท่านเสนอหลัก หรือข้อยืนยัน ตรวจสอบความเหมือนหรือแตกต่างกัน เช่น ศาสนาทุกศาสนามีหน้าที่หลักๆ คือ กำจัดทุกข์ มุ่งให้มนุษย์ทำลายความเห็นแก่ตัว มีผลลัพธ์ปลายทางตรงกัน ช่วยให้มีมนุษย์รอด หรือหลุดพ้นจากทุกข์อย่างสิ้นเชิง เป็นต้น
  4. เห็นว่าท่านพุทธทาสภิกขุยอมรับการมีอยู่อย่างหลากหลายของศาสนา เห็นว่าโลกนี้ต้องมีศาสนาที่หลากหลายแตกต่างกัน เพราะคนในโลกนี้แตกต่างกัน ตามยุค ตามสมัย ตามภูมิประเทศ ตามวัฒนธรรม ซึ่งถ้ามีศาสนาเพียงศาสนาเดียวอาจไม่เหมาะกับคนทั้งโลก
- ประเด็นแรกน่าจะเข้าใจได้กับความหมายของพหุนิยมตามกรอบของจอห์น ฮิกตามที่ได้นำเสนอข้างต้น เพราะกรอบเรื่องทัศนะพหุนิยมของจอห์น ฮิกพูดถึงเรื่องความจริงที่ศาสนาสามารถจะเปลี่ยนมนุษย์จากเอาตนเองเป็นศูนย์กลางไปสู่เอาความจริงเป็นศูนย์กลางได้ แต่รายละเอียดปลีกย่อยอื่นอีกก็ไม่ได้บอกไว้ ศาสนาจะเหมือนกันอีกในประเด็นใดบ้าง หรือหลังจากเปลี่ยนเอาความจริงเป็นศูนย์กลางแล้วจะมีลักษณะเช่นใด แต่เมื่อดูความเห็นของศิริพงษ์ ทองมีมาว่าท่านพุทธทาสภิกขุมีความเป็นพหุนิยมในประเด็นเหล่านี้ก็ค่อนข้างละเอียด เป็นการแตกประเด็นให้รู้ว่าการ เปลี่ยนเอาความจริงเป็นศูนย์กลางแล้วมีผลทำให้ทำลายความเห็นแก่ตัว และสุดท้ายก็สามารถหลุดพ้นจากทุกข์ได้

และยังสอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหาบุรณเฑาะว์ สนิทปัญญา โย ที่เห็นว่าท่านพุทธทาส มีทัศนะทางศาสนาแบบพหุนิยม โดยอธิบายไว้ 3 ประเด็นดังนี้

1. เห็นว่าท่านพุทธทาสภิกขุสนับสนุนว่าศาสนาทั้งหลายเท่าเทียมกันเพราะมีความมุ่งหมายเดียวกัน ความมุ่งหมายนั้นก็คือ ต้องการให้มนุษย์ได้รับสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้รับ คือ ความรอด หรือหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง พระมหาบุรณเฑาะว์ สนิทปัญญา ยกแนวคิดเรื่องที่ท่านพุทธทาสภิกขุมองศาสนาทุกศาสนามีความพยายามในการแสวงหาทางรอดให้กับมนุษย์ จากหนังสือ

ใจความแห่งคริสตธรรมเท่าที่พุทธบริษัทควรทราบ ซึ่งเป็นหนังสือที่ท่านเขียนหลังจากประกาศ
ปณิธาน 3 ประการแล้วเนื้อหาจึงเป็นในแนวพหุนิยม

2. ประเด็นเรื่องที่ท่านพุทธทาสเห็นศาสนาทุกศาสนาเท่ากันเพราะมีจุดมุ่งหมายเดียวกัน
นั่นก็คือ มุ่งให้มนุษย์ทำลายความเห็นแก่ตัว ซึ่งศาสนาทุกศาสนาก็มีจุดมุ่งหมายนี้ตรงกันหมด

3. ประเด็นที่เห็นว่าท่านพุทธทาสภิกขุมีความเห็นว่าจุดหมายปลายทางของทุกศาสนา
หรือผลลัพธ์คือให้ผู้นับถือพ้นจากทุกข์ ไม่ว่าจะสิ่งนั้นจะเรียกว่าอะไรก็ตาม

จะเห็นได้ว่าประเด็นที่พระมหาบูรณเชน สนิทปุณฺณ โสภณภทฺตมุนีสนธิญาณเรื่องความเป็นพหุ
นิยมของท่านพุทธทาสภิกขุเป็นเรื่องจุดมุ่งหมายทั้งหมด ว่าศาสนาต่างๆที่ท่านพุทธทาสว่ามีความ
เหมือนกันในเรื่องจุดมุ่งหมายปลายทาง แต่แนวคิดเรื่องพหุนิยมของจอห์น ฮิก เกนซ์ร่วมที่เป็น
นัยสำคัญอันบ่งถึงความเป็นพหุนิยม คือการเปลี่ยนผ่านเอาตนเองเป็นศูนย์กลาง เป็นการเอาความจริง
เป็นศูนย์กลาง เป็นประเด็นในเรื่องความจริงไม่ใช่จุดมุ่งหมายเพราะถ้าใช้จุดมุ่งหมายในการบ่งถึง
ความเท่าเทียมกัน ก็น่าจะรวมเอาลัทธิต่างๆ ถึงแม้จะยังไม่ถูกจัดเข้าเป็นศาสนาก็น่าจะเข้าข่ายนี้ด้วย
เพราะลัทธิต่างหลายลัทธิก็สอนให้คนทำลายความเห็นแก่ตัว หรือแม้แต่สอนให้หลุดพ้นจากความ
ทุกข์ได้เหมือนกันเช่นลัทธิ ชินโต ขงจื้อ เต๋า เป็นต้น

และสอดคล้องกับความเห็นของสมภาร พรหมทา จากหนังสือศาสนาเพื่อการพัฒนา
คุณภาพชีวิตเห็นว่าท่านพุทธทาสภิกขุมีท่าทีแบบพหุนิยมซึ่งมีประเด็นที่สนับสนุนดังนี้

1. เห็นว่าท่านพุทธทาสแบ่งโลกเป็นสองแบบ คือ โลกแบบที่สอนเรื่องพระเจ้ากับโลกที่
ไม่ได้สอนเรื่องพระเจ้า และพระเจ้างี้มีสองแบบ คือแบบมีตัวตน และไม่มีตัวตน พระเจ้าแบบไม่มี
ตัวตนคล้ายแบบแนวคิดเรื่องกฎธรรมชาติของศาสนาพุทธ สมภาร พรหมทาจึงเห็นว่าจุดนี้น่าจะเป็น
แนวคิดของท่านพุทธทาสที่มีลักษณะพหุนิยม

2. ประเด็นที่ท่านพุทธทาสเห็นว่าศาสนาทุกศาสนาเหมือนกันคือสามารถนำพาชีวิตผู้
เชื่อเช่นนั้นไปสู่จุดหมายปลายทางที่ศาสนาต้องการได้ เช่นคนที่เชื่อพระเจ้างี้ได้รับประโยชน์จาก
ความเชื่อนั้น คนที่เรารู้ว่าเป็นคนดีมากๆเช่นมหาตมา คานธีก็เชื่อว่ามีพระเจ้า ส่วนคนที่เป็นชาวพุทธ
เมื่อไม่เชื่อเรื่องพระเจ้างี้ได้รับประโยชน์จากความเชื่อบางอย่างที่พุทธศาสนาสอนซึ่งไม่เกี่ยวกับการมี
พระเจ้าเลยเช่นความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรม เรามีคนดีไม่น้อยในโลกที่ไม่เชื่อเรื่องพระเจ้า เช่น
พระสงฆ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบทั้งหลายในสังคมไทย

สมภาร พรหมทา ยังมีความเห็นต่อเรื่องปัญหาโดยทั่วไปมนุษย์มีแนวโน้มที่จะเชื่อคำ
สอนทางศาสนาตามคัมภีร์ “พอเข้าใจคำสอนทางศาสนาตามตัวอักษรเป็นเรื่องยากมากที่จะยอมรับว่า
สิ่งที่ศาสนาเราสอนจะตรงกับสิ่งที่ศาสนาของผู้อื่นสอน และเสนอว่าท่านพุทธทาสภิกขุมีแนวคิดใน
การแก้ปัญหานี้โดยท่านได้เสนอความคิดในการนับถือศาสนาที่สูงไปจากขั้นที่คนทั่วไปเข้าใจอยู่ ท่าน

เรียกขั้นนี้ว่า “ขั้นปราศจากศาสนา” อันหมายถึงความมีจิตใจที่เห็นว่าการ ยึดอยู่ในกรอบของศาสนา ตนเท่านั้นจะยังเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาจริยธรรมในใจที่ลึกซึ้ง การนับถือศาสนาที่สมบูรณ์ที่สุด ตามทัศนะของท่านพุทธทาสจะต้องบรรลุถึงขั้นปราศจากศาสนาที่” (สมภาร พรหมทา, 2549 : 121,124)

ประเด็นเรื่อง “ขั้นปราศจากศาสนา” ความเห็นของผู้วิจัยถือว่าเป็นเรื่องที่น่าสนใจมาก แต่ในทางปฏิบัติแล้วค่อนข้างเป็นไปได้ยาก เพราะศาสนาถ้าไม่มีกรอบแล้ว ก็จะคงความเป็นเอกภาพ ได้ยาก เพราะไม่อาจจะทนกับกระแสภายนอกได้ ก็จะเกิดความเปลี่ยนแปลงไม่รู้จบ

ปัจจัยที่สำคัญประการหนึ่งที่เป็นสาเหตุให้ท่านมีแนวคิดแบบพหุนิยมคือ ปณิธาน 3 ประการเพราะทัศนคติในการมองศาสนาก่อนหน้าจะมีทั้งแนวคิดทางศาสนาที่หลากหลาย แต่หลังจากนำเสนอเรื่องปณิธาน 3 ประการแล้วก็มีแนวคิดแบบพหุนิยมทั้งหมดยกเว้นในปีพ.ศ. 2531 มีแนวคิดเชิงควบรวมไปปรากฏอยู่ในปีนั้นอยู่ที่หนึ่ง และการวิจัยค้นพบว่าปณิธาน 3 ประการท่าน แสดงเป็นทางการครั้งแรกเป็นธรรมบรรยายของท่านพุทธทาส ในวันสัปดาห์อายุ 27 พ.ศ. 2529 เพราะ เจตนารมณ์ของท่านพุทธทาสภิกขุที่ส่อว่าท่านเป็นพหุนิยมทางศาสนาปรากฏในปณิธาน 3 ประการ ของท่านในข้อ 2 ที่ต้องการสร้างความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนาเป็นส่วนหนึ่งซึ่งต่อกันด้วยแนวคิดพหุนิยมของท่านเพราะหลังจากที่มีแนวคิดเรื่องปณิธาน 3 ประการ การมองศาสนาอื่นก็มีลักษณะเป็นพหุนิยมเกือบทั้งหมด ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหาบุรุษเชน สนิทปุณฺญ์ซึ่งเห็นว่าการเผยแพร่คำสอนของท่านเป็น ไปตามปณิธาน 3 ประการที่ท่านตั้งไว้อย่างสม่ำเสมอ และมองความเป็นพหุนิยมว่า มาจากปณิธาน 3 ประการ

6. อภิปรายและข้อสรุป

ประเด็นเรื่องภาษาคนภาษาธรรมเป็นเครื่องมือในการแก้ปัญหาคความแตกต่างกันของ ภาษาของศาสนาที่แตกต่างกันซึ่งท่านแสดงครั้งแรกเมื่อ ๘ ตุลาคม ๒๕๐๕ นั่นก็แสดงว่าภาษาคน ภาษาธรรมถูกคิดค้นมาใช้ในเรื่องสอนธรรมต่างๆของท่านก่อนหน้าที่จะนำมาใช้เป็นเครื่องมือ สนับสนุนทัศนะแบบพหุนิยมของท่าน ซึ่งภาษาคนภาษาธรรมถูกนำมาใช้แก้ปัญหาคที่ท่านพุทธทาส ต้องการจะสื่อว่าศาสนาทุกศาสนาเท่าเทียมกันแต่ก็มีคำถามขึ้นมาว่าศาสนาที่สอนต่างกัน และ จุดหมายปลายทางต่างกันจะเหมือนกันได้อย่างไร ท่านพุทธทาสจึงได้เสนอทฤษฎีภาษาคน ภาษา ธรรมซึ่งมีมาก่อนหน้านี้แล้วมาใช้แก้ปัญหาในระดับภาษาที่แตกต่างกัน ซึ่งอธิบายโดยย่อว่าภาษาที่ ขึ้นกับมโนทัศน์วัฒนธรรมของแต่ละสังคมนั้นคือภาษาคนแตกต่างกันไปแต่ละศาสนา ระดับนี้ทุก ศาสนาจะขัดแย้งกันเนื่องจากกรอบมโนทัศน์ที่ใช้ตีความแตกต่างกันส่วนภาษาธรรมคือภาษาที่บ่งถึง ความเป็นจริงอันเป็นปรมาัตถธรรมซึ่งเป็นความเป็นจริงอันไม่เนื่องด้วยวัตถุ ท่านพุทธทาสก็ได้้นำ

ทฤษฎีภาษาคนภาษาธรรม มาใช้แก้ปัญหา ความแตกต่างกันเรื่องคำสอนไม่ว่าจะเป็นเรื่องจุดสูงสุดของแต่ละศาสนา เช่น พระเจ้าหรือพระนิพพานว่าจะมีลักษณะที่เท่ากันเพราะทำหน้าที่อย่างเดียวกันโดยไม่เพ่งถึงแต่ตัวคำสอนตามคัมภีร์ศาสนานั้นๆอย่างเดียว เมื่อมีการพูดถึงศาสนาอื่นจึงเปรียบเทียบว่าเท่าเทียมกับศาสนาพุทธท่านก็จะใช้ทฤษฎีภาษาคนภาษาธรรมมาอธิบายประกอบเสมอ

ประเด็นภาษาคนภาษาธรรมของท่านพุทธ ก็มีคำถามว่า ทำไมต้องใช้กรอบแนวคิดของศาสนาพุทธเป็นตัวกำหนดภาษา และแบ่งระดับภาษาเช่นเมื่อพูดถึงพระเจ้าระดับภาษาคน หมายถึงเทวดาที่มีอำนาจในการสร้าง ในการบันดาล ในการเนรมิตต่าง ๆ ระดับภาษาธรรมหมายถึง อำนาจลึกลับที่ไม่ต้องเป็นตัวคน ไม่ต้องเป็นตัวเทพเจ้า ไม่ต้องเป็นตัวอะไรทั้งหมดแต่เป็นสิ่งที่ป็นธรรมชาติ เป็นนามธรรม เป็นกฎธรรมชาติ หรือถ้าเรียกอย่างบาลี เรียกว่าธรรมความหมายในอย่างหลังเป็นมโนทัศน์หรือคำสอนในทางศาสนาพุทธ แต่พระเจ้าในแบบแรกอาจเป็นมโนทัศน์ศาสนาของเทวนิยม เป็นต้นจนบางครั้งอาจมองดูเป็นการตีความศาสนาอื่นเข้าสู่โครงสร้างของศาสนาพุทธ ท่านพุทธทาสเปรียบเทียบว่าโดยสารัตถะตามภาษาธรรม นิพพานกับพระเจ้าเหมือนกัน แต่กรอบของพระเจ้าในความหมายนี้ต้องเป็นพระเจ้าแบบไม่มีตัวตนถึงจะเข้ากับแนวคิดนี้ แต่ถ้าทศนะเรื่องพระเจ้าในบางศาสนาแบบเทวนิยมในบางกลุ่ม หรือนิกายนับถือพระเจ้าแบบที่มีตัวตนก็ไม่อาจจะเข้ากับแนวคิดนี้ได้ ดังนั้นความเป็นพหุนิยมก็น่าจะไม่ครอบคลุมกับกลุ่มที่นับถือพระเจ้าแบบที่มีตัวตนใช่หรือไม่

ความเห็นของผู้วิจัยคิดว่าแต่ถ้าไม่ได้เพ่งเรื่องความจริงอันสูงสุดก็คือสิ่งเดียวกัน หรือเท่ากัน เพราะมีประเด็นปลีกย่อยอันละเอียดอ่อนอีกมากมายที่จะต้องตอบคำถาม ดังนั้นถ้ามองเรื่องจุดหมายปลายทางของศาสนาแล้วน่าจะง่ายกว่า คือมองศาสนาทุกศาสนาเท่าเทียมกัน ในประเด็นที่ช่วยกำจัดความเห็นแก่ตัวให้แก่มนุษย์ และทำให้มนุษย์หลุดพ้นจากทุกข์ไม่ว่าจะระดับใดก็ตาม

สรุปแนวคิดแบบพหุนิยมทางศาสนาของท่านพุทธทาสภิกขุ เป็นความคิดว่าศาสนาทุกศาสนามีความเท่าเทียมกัน ในเรื่องการนำศาสนิกชนไปสู่ความพ้นทุกข์ โดยใช้เครื่องมือที่จะนำมาเชื่อมโยงภาษาของศาสนาที่ต่างกัน คือแนวคิดเรื่อง ภาษาคน ภาษาธรรม

ท่านมีความเห็นเรื่องการนับถือศาสนาต่างๆ กันว่า การที่ใครจะนับถือศาสนาอะไร ก็ให้ถือว่าเป็นเพียงเปลือกนอก หรือจุดเริ่มต้นของการนับถือเท่านั้น และแต่ละศาสนาก็มีรายละเอียดที่แตกต่างกัน เช่นพิธีกรรมทางศาสนา แต่เมื่อทุกคนได้ปฏิบัติไปจนถึงจุดหมายปลายทางของแต่ละศาสนาแล้ว ก็จะได้รับสิ่งที่ดีที่สุดที่ควรจะได้รับ นั่นคือถ้าพ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิงจุดหมายปลายทางนั้นจะเรียกว่า อาณาจักรของพระเจ้า หรือนิพพานก็ตามแต่

แนวความคิดแบบพหุนิยมทางศาสนา ท่านแสดงให้เห็นว่า จุดหมายปลายทางของทุกศาสนาตรงกันหมด แต่เรียกชื่อต่างกัน พระเจ้าจึงเทียบได้กับนิพพาน ท่านให้เหตุผลว่า ที่เท่ากันเพราะเป็นความจริงอันสูงสุดเช่นเดียวกัน คือเป็นสิ่งที่ทำให้รอดพ้นจากกิเลส ความทุกข์ และปัญหา

ต่างๆ การที่จะได้เข้าไปอยู่กับพระเจ้าเป็นสุขอันเป็นนิรันดร์ การเข้าถึงพระนิพพาน ก็เป็นการสิ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิง

7. ข้อเสนอแนะ

ในประเทศไทยชาวพุทธส่วนใหญ่ เป็นชาวพุทธนิกายเถรวาทเป็น และเป็นที่เข้าใจกันดีว่าเป็นศาสนาประเภทเทวนิยม ที่ปฏิเสธการมีอยู่ของพระเจ้า คำสอนเรื่องพระเจ้าจะไม่จำเป็นสำหรับศาสนาพุทธ เพราะศาสนาพุทธมีความเชื่อในเรื่องกรรม และผลของกรรม ต้องพึ่งตัวเองในการที่จะหลุดพ้นจากทุกข์ ไม่ใช่อำนาจดลบันดาลของพระเจ้าแต่อย่างใดแม้ในพจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาครราชบัณฑิตยสถาน เมื่อกล่าวถึงศาสนาประเภทเทวนิยมก็ไม่ได้จัดศาสนาพุทธเข้าร่วมด้วย เพราะศาสนาพุทธได้ชื่อว่าศาสนาประเภทเทวนิยม คือศาสนาตรงข้ามกับพระเจ้าไม่เห็นพระเจ้าเป็นจุดศูนย์กลาง แต่ท่านพุทธทาสกลับไม่เห็นอย่างนั้น กลับมองว่า พระเจ้ากับ กฎธรรมชาติ หรือธรรมะก็เป็นสิ่งเดียวกัน เพราะจุดยืนท่านมีลักษณะเป็นพหุนิยมทางศาสนาที่ต้องการเห็นศาสนาทุกศาสนาเท่าเทียมกัน

ท่านพุทธทาสภิกขุเองในแวดวงคณะสงฆ์แบบเถรวาทในประเทศไทยถือว่าท่านก็เป็นนักปราชญ์ที่มีความแตกฉานในเรื่องคัมภีร์ทางศาสนา และการตีความของท่านมีลักษณะแปลกใหม่ น่าศึกษาค้นคว้า ดังนั้นการเผยแพร่แนวคิดของท่านในปัจจุบันก็ยังได้รับความนิยมอยู่เสมอ

ดังนั้นประเด็นที่น่าจะมีการวิจัยต่อไปคือเรื่องแนวคิดเรื่องพหุนิยมทางศาสนาของท่านพุทธทาสภิกขุมีอิทธิพล หรือได้รับการยอมรับของคณะสงฆ์ฝ่ายเถรวาทในประเทศไทยอย่างไร

ส่วนข้อเสนอแนะในการนำไปใช้ประโยชน์ คือในปัจจุบันกระแสเรื่องการทำเสวนาทางศาสนาได้รับความนิยมอย่างต่อเนื่อง และเพิ่มขึ้นมากทุกที ทศนของท่านพุทธทาสภิกขุมีประโยชน์มากที่จะนำไปใช้ในการในการสนับสนุนว่าศาสนาพุทธก็มีท่าทีในการยอมรับ และพร้อมที่จะหาแนวทางร่วมกันในการเผยแพร่ศาสนา กับศาสนาอื่น เพื่อประโยชน์แก่มนุษยชาติทั้งหมด ไม่ได้แบ่งแยกว่าศาสนาใดศาสนาหนึ่ง

A STUDY OF BUDDHADASA BHIKKHU'S RELIGIOUS PLURALIST STANCE

PHRAMAHA ADIREK TEPPAMOM 4937663 SHCR/M

M.A. (COMPARATIVE RELIGION)

THESIS ADVISORY COMMITTEE : PAKORN SINGSURIYA, Ph.D.,
PARICHAD SUWANPUPPHA, Ph.D., CHANNARONG BUNNUN, Ph.D.

EXTENDED SUMMARY

1. Background

Buddhadasa was a monk with a large number of religious publications that have attracted both Thais and foreigners. Therefore, he was considered to be one of the most important religious scholars. His continuous learning did not only cover Theravada Buddhism but also Mahayana Buddhism and other religions such as Christianity, Islam, Hinduism and Sikhism.

Based on his extensive and profound knowledge, he could devise a variety of instructional methods and ways of practice for people with different backgrounds. Moreover, his teaching was for everyone regardless of their religions. He believed the ultimate aim of all religions was to help people free themselves from suffering and attain to the highest good. He left behind a lot of invaluable teachings.

His openness towards other religions attracted religious scholars who tended to reach a conclusion that he had a pluralist stance. According to John Hick (1985: 153), pluralism is one of the three stances on the truth of religious teachings.

1. Exclusivism: According to this stance, there is only one religion with true teachings. Only members of this religion can therefore attain to deliverance.
2. Inclusivism: According to this stance, only one religion teaches the whole truths while others teaches partial truths.
3. Pluralism: According to this stance, every religion - especially those major religions such as Buddhism, Christianity and Islam - is equally true.

However, it can be asked whether Buddhadasa really had the pluralist stance. Some passages in his works shows that this is the case.

“To sum up, Dharma means everything including causes and consequences, phenomena, the doctrine of enlightenment, beings with and without form. Dharma has extensive meanings. One of them equates Dharma with God or Yaweh or Allah or Bhraman, Ishvara, Narayana in Hiduism. The latter divides God into three simply to classify duties. As a whole, every religion’s God has the same duties as Dharma. ” (Buddhadasa, 1977 : 283)

However, some other passages seem to show other stances such as inclusivism due to their insistence that Buddhism is the most accurate and other religions are understood within the Buddhist framework.

“Buddhism is the best of all religions...Other religions’ teachings end with the idea of eternal Self. They cannot escape from this. Their ultimate aim is with the Self, the eternal Atman, eternal God, eternal Bhraman, whatever. Buddhism goes beyond that to void, free from self, even though eternal. (Buddhadasa, 2002: 402)

Today, the idea of pluralism becomes important due to the awareness of religious diversity. Moreover, Buddhadasa’s great contributions have influences upon

educated people. His publications have been popular until these days. Therefore, this research aims to study and ascertain Buddhadasa's stance toward religious pluralism.

2. Objectives

1. To survey Buddhadasa's works on the truth of different religions
2. To study whether Buddhadasa's stance should be classified as exclusivist, inclusivist or pluralist

3. Scope and Method

This documentary research focuses on Buddhadasa's works related to the truth of different religions. Findings are descriptively presented and, on the basis of these, it is discussed against the background of other research whether Buddhadasa's stance should be classified as exclusivist, inclusivist or pluralist. Both primary and secondary resources are studied.

4. Expected Benefits

1. Understanding of Buddhadasa's thoughts related to the truth of different religions
2. Understanding of Buddhadasa's stance regarding exclusivism, inclusivism, and pluralism
3. Providing a basis for further studies

5. Results

It is found that most of Buddhadasa's publications reflect the pluralist stance. Of his 20 publications, 2 of them present the exclusivist stance while 6 of them reflect the inclusivist stance and 12 of them show the pluralist stance. The survey findings are shown in the tables below.

Number of Publications

	Instance		
	Exclusivism	Inclusivism	Pluralism
Number of Publications	2	6	12

The following table shows distribution of works with different stances according to publication years. It can be seen that Buddhadasa's work with pluralist stance first appeared in 2503 B.E. And we can see the stance in many other publications that followed. However, he didn't totally abandon his inclusivist stance. Note that, as for the publication with exclusivist stance in the year 2529 B.E., though present, passages that reflects such stance are rare and short so that it cannot be considered to be a clear reflection of his belief.

Years of Publications

	Stance		
	Exclusivism	Inclusivism	Pluralism
Year of Publication	2493	-	-
	-	2499	-
	-	-	2503
	-	-	2504
	-	2509	2509
	-	2512	-

	Stance		
	Exclusivism	Inclusivism	Pluralism
-		2514	2514
-		-	2515
-		-	2516
-		-	2519
-		-	2521
-		-	2522
2529		2531	
-		2541	-

The following tables show titles of Buddhadasa's publications classified according to stances.

Publications with Exclusivist Stance

Year	Publication
2493	Questions about God, Karma-Anatta
2529	Collection of Sermons: Buddhadharma Series

Publications with Inclusivist Stance

Year	Publication
2499	Manual for Humanity
2509	Anniversary Meeting
2512	Sunnata Review
2514	Doctrines that Westerners Misunderstand
2531	Manual for Study and Practice
2541	Buddhadasa's Writings

Publications with Pluralist Stance

Year	Publication
2503	Visakha Sermons

Year	Publication
2504	Sermon at Buddhist Group Room, Chulalongkorn University
2509	Things We Pay too Little Attention
2509	Human Language, Dharmic Language
2514	Santassetappa Dharma
2514	Teach Buddhism through Bible
2515	Ittappajayata
2516	Paramatha Sabhava Dharma
2519	Sermons, University Level
2521	What is What
2522	Technique to Have a Dharmic State
2522	Christian Teachings as far as Buddhists should Know

It is believed that, after exposure to other religions, Buddhadasa's stance gradually shifted from exclusivism to inclusivism and pluralism. However, during a certain period, both inclusivist and pluralist stances appeared at the same time. In some publications, Buddhadasa stated that some of other religions' teachings are right and good, but Buddhist teachings are the best and wholly right. However, in some others, he insisted that every religion can equally help people attain to the highest good. Each religion provides teachings for people to get rid of their selfishness and ultimately to get rid of suffering.

According to Buddhadasa, each religion's teachings are different because of languages. For instance, some religions worship one god while others worship more than one. And some others do not believe in god but the law of nature. These are only different names and images of the same ultimate reality, which can deliver humans from suffering.

A factor that led Buddhadasa to promote co-existence among religions was his wish for all religions to cooperate and contribute to improvement of morality and reduction of suffering. This is reflected in his three vows as follows.

- (1) Promote understanding among religions.
- (2) Encourage everyone to understand the essence of their religions.
- (3) Draw people away from consumerism.

Moreover, he believed that, in such a world with geographical and cultural differences, it is impossible to have only one religion. To create oneness, it should be believed that every religion draws people away from selfishness and can help people solve their life problems.

He saw that an insistence on the distinction between atheism and theism simply leads to conflicts and thus suggested every religion realize that all people are fellow human beings. Even though each religion has their own ways, they can help extinguish human sufferings. This and only this characterizes the true religions.

Buddhadasa believed that all human beings want something to rely on to make themselves feel secured. Consequently, a belief in something ultimate is inevitable. Buddhadasa pointed out that details are not important about existence, nature, or characteristics of the ultimate. The point is that worships should lead to the end of suffering, and world peace. He believed that Dharma that the Buddha discovered has the same sort of power as God or Gods.

To adjudicate between his belief in commonality of all religions and their diverse teachings, he developed a doctrine of human language and dharmic language. Religious language comprises these two sorts of language, which can lead to confusion if we do not make a clear distinction between them. Human language is something we use in our daily life and we usually take it to be literal. Dharmic language is the medium through which religious founders communicated their discovery. It is abstract and hard to understand. To understand this language, believers need to learn and practice until they understand the essence of their religions.

6. Recommendations

Generally, Buddhadasa is considered to be very influential in Thailand. However, his pluralist stance does not seem to be as well-known as his other teachings. Therefore, it is recommended that further research be conducted on the extent of Buddhadasa's influence on monks' thoughts about pluralism in Thailand.

Moreover, in the present situation, Thailand is facing challenges from cultural diversity, part of which is religious plurality. It is recommended that Buddhadasa's ideas about religious pluralism be applied in an effort to solve problems resulting from such diversity.

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ. (2525). **พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่ม 1-45**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรมการศาสนา.

คณะกรรมการพระคัมภีร์คาทอลิกแห่งประเทศไทย. (2542). **พระคัมภีร์ภาษาไทยฉบับใหม่ ภาค พันธสัญญาใหม่ เล่ม 1 พระวรสารตามคำบอกเล่าของนักบุญมัทธิว**. กรุงเทพฯ : อำนวยการพิมพ์.

นภาเดช กาญจนะ. (2539). **พหุนิยมทางศาสนาของจอห์น อิก กับปัญหาเกี่ยวกับความจริง**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต. สาขาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ศิริพงษ์ ทองมีนา. (2544). **แนวคิดเรื่อง"พระเจ้า"ของพุทธศาสนิกชน : กรณีศึกษาเปรียบเทียบทัศนคติของนักวิชาการ ชาวพุทธและชาวคริสต์ไทยและพุทธศาสนิกชนกับคริสต์ศาสนิกชนไทย ในเขต กรุงเทพมหานคร**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล.

เกียรติศักดิ์ บังเพลิง (2548). **มโนทัศน์เรื่องพระเจ้าของพุทธศาสนิกชน**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

รองศาสตราจารย์สมภาร พรหมทา. (2549). **ศาสนาเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา

ราชบัณฑิตสถาน. (2532). **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตสถาน ปีพ.ศ. 2525**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์

พุทธทาสภิกขุ. (2519). **ธรรมบรรยาย ระดับมหาวิทยาลัย**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : หจก. การพิมพ์พระนคร.

พุทธทาสภิกขุ. (2522). **เทคนิคของการมีธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : หจก.การพิมพ์พระนคร.

- พุทธทาสภิกขุ. (2518). **ปรมัตตสภาวะธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : หจก.การพิมพ์พระนคร.
- พุทธทาสภิกขุ. (2501). **คู่มือมนุษย์**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : หจก.การพิมพ์พระนคร.
- พุทธทาสภิกขุ. (2525). **ขุมนุมนล้อยายุ**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : หจก.การพิมพ์พระนคร.
- พุทธทาสภิกขุ. (2525). **อิทัปปัจจยตา**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : หจก.การพิมพ์พระนคร.
- พุทธทาสภิกขุ. (2541). **พุทธทาสลิจิต**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ.
- พุทธทาสภิกขุ. (2516). **สันตสเสตัพพธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : หจก.การพิมพ์พระนคร.
- พุทธทาสภิกขุ. (2537). **ไกลวัลยธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : บริษัทพิมพ์ดี
- พุทธทาสภิกขุ. (2531). **หลักธรรมที่ฝรั่งเข้าใจผิด**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ.
- พุทธทาสภิกขุ. (2528). **ใจความแห่งคริสต์ธรรมเท่าที่พุทธบริษัทควรทราบ**. พิมพ์ครั้งที่ 1.
- พุทธทาสภิกขุ. (2524). **แก่นพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ : สมชายการพิมพ์.
- พุทธทาสภิกขุ. (2529.). **คริสต์ธรรม พุทธธรรม**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ.
- พุทธทาสภิกขุ. (มปป.). **ปัญหาเกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้า กรรม อนัตตา**. กรุงเทพฯ : เจริญรัฐการพิมพ์.
- พุทธทาสภิกขุ. (2525). **เกี่ยวกับสิ่งที่เรียกว่าพระเจ้า (ชุดหมอนล้อยอนดับที่ 18)**. กรุงเทพฯ : หจก.การพิมพ์พระนคร.
- พุทธทาสภิกขุ. (2527). **พุทธ-คริสต์ในทัศนะท่านพุทธทาส**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พุทธทาสภิกขุ. (2531). **สอนพุทธศาสนาผ่านทางคัมภีร์ไบเบิล**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ.
- พุทธทาสภิกขุ. (2531). **หลักธรรมที่ฝรั่งเข้าใจผิด**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ.
- พุทธทาสภิกขุ. (2537). **ภาษาคน-ภาษาธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ.
- พุทธทาสภิกขุ. (มปป.). **มองศาสนา**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา.
- พุทธทาสภิกขุ. (2526). **อะไรคืออะไร**. กรุงเทพฯ : ธรรมทานมูลนิธิ.

ภาษาอังกฤษ

Hick, John. (1985). **Problems of Religious Pluralism**. Hong Kong: MacMillan.

..... **An Interpretation of Religion**. London: MacMillan.

..... (1969). **Philosophy of Religion**. The United of America: Prentice-Hall.

Kiblinger, Kristin Beise. (2005). **Buddhist inclusivism : attitudes towards religious others**.

Burlington. The United of America: Ashgate Publishing, Ltd.

Warayuth Sriwarakuel. (2005). **Cultural traditions and contemporary challenges in Southeast**

Asia: Hindu and Buddhist. Washington, D.C.: Library of Congress in publication

G. Florovsky. (1985). **Sobornost : the Catholicity of the Church, in The Church of God**.

London: Oxford university press.

Keith E. Johnson. (1997). **John Hick's Pluralistic Hypothesis and the Problem of Conflicting**

Truth-Claims. New York: Macmillan Pub. Co.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ - สกุล	พระมหาดิเรก เทพนม
วัน เดือน ปีเกิด	19 มีนาคม พ.ศ. 2515
สถานที่เกิด	จังหวัดกาญจนบุรี ประเทศไทย
วุฒิการศึกษา	มหาวิทยาลัยโขทัยธรรมธิราช พ.ศ. 2546-2548 ศิลปศาสตรบัณฑิต (สารสนเทศทั่วไป) มหาวิทยาลัยมหิดล พ.ศ. 2549-2554 ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศาสนาเปรียบเทียบ)
ที่อยู่ปัจจุบัน	วัดท่าเรือ เทศบาลเมืองท่าเรือพระแท่น อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี โทรศัพท์ 089-616-4610 E-mail : adirekpoy2@hotmail.com
ตำแหน่งหน้าที่ปัจจุบันและสถานที่ทำงาน	ครูพระสอนศีลธรรม รร.วัดท่าเรือ โทรศัพท์ 035-561-938 E-mail : annita_1@yahoo.com